

GRADE

12

MIND THE GAP!

XITSONGA

Tsima ra vutlhokovetseri

basic education
Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Ministerial Foreword

The Department of Basic Education remains steadfastly committed to innovative strategies aimed at enhancing learner attainment. Consistent with the government's commitment in promoting the indigenous languages that form the tapestry of our democratic landscape, this Mind the Gap Self study guide is a concrete demonstration of this commitment.

The release of this self-study guide incorporates all the official African Home Languages focusing on the novel genre at this stage. Not only does the study guide incorporate the African languages, but it also incorporates South African Sign Language Home Language, Afrikaans Home Language and English First Additional Language.

The Mind the Gap Literature Self Study Guide is responding to the broader sectoral reading challenges that the country is experiencing. It seeks to strengthen the following strands of the National Reading Sector Plan: Teacher Development and Support; Direct Learner Support; and Provisioning and Utilisation of the Learning and Teaching Support Materials. Its interactive nature will make it easier for both teachers and learners to read, to learn or study. It is hoped that through this Study Guide, the reading and learning outcomes will be achieved.

Key terminologies are explained or illustrated in a simplified manner and examples of the types of questions as a learner you may expect to be asked in an examination, are included in this study guide. In order to build your understanding, specific questions and possible responses forms part of the study guide package.

The study guide is designed to appeal to any learner offering Grade 12, whether as a part-time or a full-time candidate. Educators in the field will also find it an invaluable resource in their practice.

Every learner is a national asset, all you need now is to put in the hours required to prepare for the examinations and excel!
We wish each and every one of you good luck and success.

MRS AM MOTSHEKGA, MP
MINISTER
DATE: 14 NOVEMBER 2019

Matsie Angelina Motshekga, MP
Minister of Basic Education

This content may not be sold or used for commercial purposes.

Curriculum and Assessment Policy Statement (CAPS) Grade 12 Xitsonga Home Language Mind the Gap study guide for the Poetry: *Tsima ra vutlhokovetseri* by MJ Baloyi, E Chauke; MJ Chauke and MA Khosa, Mahun

This publication has a Creative Commons Attribution Noncommercial Sharealike Licence. You can use, modify, upload, download, and share content, but you must acknowledge the Department of Basic Education, the authors and contributors. If you make any changes to the content you must send the changes to the Department of Basic Education. This content may not be sold or used for commercial purposes. For more information about the terms of the license please see: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/>.

Copyright © Department of Basic Education
2019 222 Struben Street, Pretoria, South
Africa
Contact person: Ms C. Weston
Email: Weston.C@dbe.gov.za
Tel: (012) 357 4183
<http://www.education.gov.za>
Call Centre: 0800202933

Acknowledgements

The extracts from the Poetry in this study guide are from *Tsima ra vutlhokovetseri* by MJ Baloyi, E Chauke; MJ Chauke and MA Khosa, Mahun

Mind the Gap Team

Senior Project Leaders: Dr S. Malapile, Ms C Weston
Production co-ordinators:
B. Monyaki, B. Ras, M. Phonela, M. Nematangari
Authors: T. Sono, R. Baloyi; S. Mbetse, W.O Nhubunga, M. Mathonsi, R. Shikwambane

Designer: Page82 Media
Onsite writers' workshop support:
J. Mphidi, V. Magelegheda, P. Hlabiwa, R. Maboye, N. Malope

XITSONGA GRADE 12 MIND THE GAP

Tsima ra vutlhokovetseri

Xitsonga Grade 12 Mind The Gap-Tsima Ra Vutlhokovetseri

ISBN 978-1-4315-3403-6

VATSARI NA VATUMBULUXI VA XILETELO LEXI

- 1. Baloyi Famandha Reckson**
- 2. Mathonsi Mbhazima Thomas**
- 3. Mbatse Stanley Arthur**
- 4. Nhubunga William Olaph**
- 5. Shikwmbane Raneé Wendy**
- 6. Sono Elizabeth Tsakani**
- 7. Usinga Marinkie Mmaditaba**

NONGONOKO WA VUNDZENI

1. Xewani mudyondzi wa Giredi ya 12
2. Matirhiselo ya xiletelo lexi
3. Switsundzuxo swa 7 swa mahlayelo
4. Hi siku ro tsala xikambelo
5. Nkatsakanyo wa papila ra 2 ra Xitsonga Ririmi ra le Kaya
 - o Switsundzuxo
 - o Tafula ra nongonoko
6. Switsundzuxo swa mahlamulelo ya papila ra vumbirhi hi ku angarhela eka mudyondzi wa Giredi ya 12

Xana vakoreketi va langutela yini?
7. Nkatsakanyo
 - 7.1 Vito ra tsalwa
 - 7.2 Tinhlamuselo ta minongoti eka vutlhokovetseri

XIYENGE XA A

SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO

Xitlhokovetselo xa 1: Phurofesa Dokodela H.W.E Ntsanwisi

- 1.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo
- 1.2 Nkongomelo
- 1.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika
- 1.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo
- 1.5 Tithekiniki leti tirhisiweke
- 1.6 Migingiriko
 - 1.6.1 Xivutiso xa xitsalwana
 - 1.6.2 Swivutiso swa ximbangu
 - 1.6.3 Tinhlamulo

Xitlhokovetselo xa 2: Makumaswivupfile

- 2.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo
- 2.2 Nkongomelo
- 2.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika
- 2.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo
- 2.5 Tithekiniki leti tirhisiweke
- 2.6 Migingiriko
 - 2.6.1 Xivutiso xa xitsalwana
 - 2.6.2 Swivutiso swa ximbangu
 - 2.6.3 Tinhlamulo

Xitlhokovetselo xa 3: Kasi wena u yimile kwihi?

- 3.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo
- 3.2 Nkongomelo
- 3.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika
- 3.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo
- 3.5 Tithekiniki leti tirhisiweke
- 3.6 Migingiriko
 - 3.6.1 Xivutiso xa xitsalwana
 - 3.6.2 Swivutiso swa ximbangu
 - 3.6.3 Tinhlamulo

Xitlhokovetselo xa 4: Hi lo yini hina?

- 4.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo
- 4.2 Nkongomelo
- 4.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika
- 4.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo
- 4.5 Tithekiniki leti tirhisiweke
- 4.6 Migingiriko
 - 4.6.1 Xivutiso xa xitsalwana
 - 4.6.2 Swivutiso swa ximbangu
 - 4.6.3 Tinhlamulo

Xitlhokovetselo xa 5: Mbilu ya wena i lwandle

- 5.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo
- 5.2 Nkongomelo
- 5.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika
- 5.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo
- 5.5 Tithekiniki leti tirhisiweke
- 5.6 Migingiriko
 - 5.6.1 Xivutiso xa xitsalwana
 - 5.6.2 Swivutiso swa ximbangu
 - 5.6.3 Tinhlamulo

Xitlhokovetselo xa 6: Va govha xitafu

- 6.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo
- 6.2 Nkongomelo
- 6.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika
- 6.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo
- 6.5 Tithekiniki leti tirhisiweke
- 6.6 Migingiriko
 - 6.6.1 Xivutiso xa xitsalwana
 - 6.6.2 Swivutiso swa ximbangu
 - 6.6.3 Tinhlamulo

Xitlhokovetselo xa 7: I mavala man'we

- 7.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo
- 7.2 Nkongomelo
- 7.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika

- 7.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo
- 7.5 Tithekiniki leti tirhisiweke
- 7.6 Migingiriko
 - 7.6.1 Xivutiso xa xitsalwana
 - 7.6.2 Swivutiso swa ximbangu
 - 7.6.3 Tinhlamulo

Xitlhokovetselo xa 8: Swi onhakile

- 8.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo
- 8.2 Nkongomelo
- 8.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika
- 8.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo
- 8.5 Tithekiniki leti tirhisiweke
- 8.6 Migingiriko
 - 8.6.1 Xivutiso xa xitsalwana
 - 8.6.2 Swivutiso swa ximbangu
 - 8.6.3 Tinhlamulo

Xitlhokovetselo xa 9: Mihlolo a yi dyiwi

- 9.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo
- 9.2 Nkongomelo
- 9.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika
- 9.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo
- 9.5 Tithekiniki leti tirhisiweke
- 9.6 Migingiriko
 - 9.6.1 Xivutiso xa xitsalwana
 - 9.6.2 Swivutiso swa ximbangu
 - 9.6.3 Tinhlamulo

Xitlhokovetselo xa 10: Wa ha swi tsundzuka xana?

- 10.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo
- 10.2 Nkongomelo
- 10.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika
- 10.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo
- 10.5 Tithekiniki leti tirhisiweke
- 10.6 Migingiriko
 - 10.6.1 Xivutiso xa xitsalwana
 - 10.6.2 Swivutiso swa ximbangu
 - 10.6.3 Tinhlamulo

Xitlhokovetselo xa 11: Vutswari bya vuphukuphuku

- 11.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo
- 11.2 Nkongomelo
- 11.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika
- 11.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo
- 11.5 Tithekiniki leti tirhisiweke
- 11.6 Migingiriko
 - 11.6.1 Xivutiso xa xitsalwana
 - 11.6.2 Swivutiso swa ximbangu
 - 11.6.3 Tinhlamulo

Xitlhokovetselo xa 12: Rifu

- 12.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo
- 12.2 Nkongomelo
- 12.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika
- 12.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo
- 12.5 Tithekiniki leti tirhisiweke
- 12.6 Migingiriko
 - 12.6.1 Xivutiso xa xitsalwana
 - 12.6.2 Swivutiso swa ximbangu
 - 12.6.3 Tinhlamulo

XIYENGE XA B

XIKOMBISO XA MAHLAWULELO YA SWIVUTISO SWA XIYENGE XA A (VUTLHOKOVETSERI)

MANGHENELO

Xewani mudyondzi wa Giredi ya 12

Xiletelo lexi xa *Mind the Gap* xi ta ku pfuna ku tilulamisela swikambelwana na swikambelo swa matsalwa (Papila ra 2) ya Giredi ya 12 ya Xitsonga Ririmi ra le Kaya.

Papila ra 2 ri na tinxaka leti landzelaka ta matsalwa: Vutlhokovetseri, Novhele, Mfuwo wa rixaka na Ntlangu. *Mind the Gap* leyi yi kongomisiwile eka Vutlhokovetseri, ku nga tsalwa ra Tsimba ra vutlhokovetseri, leri tsariweke hi nhlengelo wa vatsari.

Matirhiselo ya xiletelo lexi.

- Eka xiletelo lexi u nyikiwa swihlawulekisi swo hambanahambana swa switlhokovetselo.
- U nyikiwa xikombiso xa tafula ra nongonoko wa vundzeni laha ku longoloxiweke swivutiso na tinxaka hinkwato ta matsalwa leti u faneleke ku hlawula eka tona; switsundzuxo leswi u faneleke ku swi tekela enhlokweni hi ku angarhela loko u hlamula Papila ra 2 na swona swi longoloxiwile.
- U nyikiwa nhlamuselo ya xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana.
- U nyikiwa nkongomelo wa xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana.
- U nyikiwa tinhlamuselo ta marito yo tika.
- Xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana xi xopaxopiwile.
- U nyikiwa tithekiniki leti tirhisiweke eka switlhokovetselo hinkwaswo.
- U nyikiwa swikombiso swa swivutiso na tinhlamulo ta xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana.
- U nyikiwa swikombiso swa mahlawulelo ya swivutiso leswi heleleke na tinhlamulo ta xiyenge xa A.
- Kambela matwiselo ya wena ya xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana hi ku endla migingiriko na ku tirhisa tinhlamulo leti nga kona ku koreketa ntirho wa wena.

Ringeta
switsundzuxo
leswi:

Switsundzuxo swa 7 swa mahlayelo.

1. Ava ntirho wa wena ku ya hi swiphemu leswitsongo. Leswi swi ta pfuna leswaku miehleketo ya wena yi kota ku kongoma. Loko u ri karhi u hlaya, tinyike nkarhinyana wo wisa u nga si ya eka xiyenge xin'wana.
- . Vona leswaku u na switirhisiwa swa wena hinkwaswo u nga si sungula ku hlaya xiyenge xo karhi – tipensele, switsalo, swo fungha hi swona, buku yo tsalela tinotsi, na swin'wana na swin'wana.
- . Tshunxeka, leswi swi ta pfuna leswaku u twisisa leswi u swi hlayaka.
- . U ta twisisa hi ku olova loko u tirhisa mihlovo na swifaniso swo hambanahambana. Ringeta ku swi tirhisa hilaha u swi kotaka hakona.
- . Ku vuyelela swi pfuna ngopfu ku kota ku tsundzuka leswi u faneleke ku swi dyondza. Tshama u vuyelela leswi u swi hlayaka ku fikela loko u kota ku swi tsundzuka hi ku olova.
- . Kombela munhu un'wana leswaku a ku yingisela loko u ri karhi u n'wi dyondzisa leswi u swi hlayeke. I swa nkoka ku hlayela ehenhla tinotsi ta wena to pfluxeta hi tona.
- . Ku hlayela xikambelo swi fana na ku endla vutiolori, swi lava ku va u tilulamiserile emiehleketweni na le mirini.

Tirhisa xiletelo lexi
tanihi buku yo tirhela.
Endla tinotsi, dirowa
swifaniso no komba
timhaka ta nkoka.

Hi siku ro tsala xikambelo

1. U fanele ku vona leswaku u na switirhisiwa hinkwaswo ku fana na switsalo leswi tsalaka kahle, tipensele leti vatliweke, rhaba na xo vatla tipensele ha xona. Tana na buku/khadi ya/ra wena ya/ra vutitivisi na papila ra mpfumelelo wa le xikambelweni. U fanele ku fika laha ku tsaleriwa-ka kona ka ha sale awara xikambelo xi nga si sungula.
2. Rhanga hi ku ya exiyindlwanini u nga si nghena eka kamara ro tsalela eka rona. A wu fanelangi ku heta nkarhi wa wena wo tsala hi ku tshamela ku ya exiyindlwanini.
3. Tirhisa timinete ta khume u hlaya swiletelo swa xikambelo hi vukheta na vuxiyaxiya. Hlaya xiphemu xin'wana na xin'wana hi vukheta ku endlela leswaku u kota ku xi twisisa swinene.
4. Ava xivutiso hi swiphemu leswaku u kota ku twisisa leswi swi vutisiwaka hi vuenti. Loko wo ka u nga hlamuli kahle xivutiso, u ta lahlekeriwa hi timaraka. Xiya marito lama khomeke mongo wa xivutiso leswaku u ta tiva leswi u faneleke ku xi hlamurisa xiswona.
5. Tekela nkarhi wa wena enhlokweni. Sungula hi ku hlamula swivutiso leswi u swi tivaka kahle. Xiya timaraka leti xivutiso xin'wana na xin'wana xi averiweke tona leswaku u ta kota ku tsala vuxokoxoko hi ku landza timaraka ta kona.
6. Tshama u rhurile emoyeni hambiloko ekusunguleni xivutiso xi vonaka xi tika. Hi ku ya ka nkarhi xi ta hlangana na swin'wana leswi u nga swi fikelela. Loko u tsandzeka ku hlamula xivutiso u fanele ku hundzela emahlweni u hlamula swivutiso swin'wana. Loko nkarhi wa ha ku pfumelela u ta tlhelela eka swivutiso leswi swi ku tsandzeke. Ringeta hi matimba leswaku u hlamula swivutiso swo hlaya hilaha u swi kotaka hakona.
7. Tekela enhlokweni ku tsala swi vonaka leswaku vakoroketi va kota ku hlaya tinhlamulo ta wena hi ku olova.

NKATSAKANYO WA PAPILA RA 2 RA XITSONGA RIRIMI RA LE KAYA:

Lemuka: Lexi i xikombiso xa switsundzuxo leswi kumekaka eka papila ra vumbirhi (P2) ra xikambelo.

SWITSUNDZUXO

1. Rhanga u hlaya switsundzuxo u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlaya phepha ra swivutiso hinkwaro. Xiya tafula ra nongonoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u fungha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke nan'waka. Endzhaku ka sweswo hlaya swivutiso u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.
3. Papila leri ri na SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Vutlhokovetseri (30)
XIYENGE XA B: Novhele/Mfuwo wa rixaka (25)
XIYENGE XA C: Ntlangu (25)

4. Hlamula **NTLHANU** wa swivutiso ntsena, **SWINHARHU** eka XIYENGE XA A, **XIN'WE** eka XIYENGE XA B na **XIN'WE** eka XIYENGE XA C hi mukhuva lowu:

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI

SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso SWIMBIRHI.

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO: Swa boha leswaku u xi hlamula.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE.

XIYENGE XA C: NTLANGU: Hlamula xivutiso XIN'WE.

5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENGE SWA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA NA C: NTLANGU.
 - Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu lowu u wu dyondzeke. Loko u hlamula xivutiso xa NOVHELE u nga hlamuli xa MFUWO WA RIXAKA, loko u hlamula xa MFUWO WA RIXAKA u nga hlamuli xa NOVHELE.
 - Hlamula XIVUTISO XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C. Tirhisa tafula ra nongonoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso hi mfanelo.
6. VULEHI BYA TINHLAMULO
 - Swivutiso swa xitsalwana eka vutlhokovetseri swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya 250-300.
 - Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400-450.
 - Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.
7. Landzelela SWILERISO leswi nga ekusunguleni ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA hi mfanelo.

8. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka phepha ra swivutiso.
9. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
10. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi:
 - XIYENGE XA A: Timinete ta 40
 - XIYENGE XA B: Timinete ta 55
 - XIYENGE XA C: Timinete ta 55
11. Tsala swi basa no vonaka.

XIKOMBISO XA TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Nongonoko lowu wu ta pfuna wena mukamberiwa ku hlawula swivutiso leswi u lavaka ku hlamula swona handle ko hlaya phepha ra swivutiso hinkwaro.

Tsundzuka: Ku na swithokovetselo swa ndzawulelo swa 12. Swithokovetselo leswi nga eka tafula leri ko va xikombiso ntsena.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI			
Swithokovetselo swa ndzawulelo: Hlamula swithokovetselo swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI ntsena.			
<i>Tsima ra Vutlhokovetseri</i>			
NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. Swi onhakile	Xitsalwana	10	
2. Wa ha swi tsundzuka xana?	Ximbangu	10	
3. Makumaswivupfile	Ximbangu	10	
4. Mbilu ya wena i lwandle	Ximbangu	10	
NA			
Xithokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo: Swa boha leswaku u xi hlamula.			
<i>Mavonelakule</i>			
5. Mbulwa	Ximbangu	10	
LEMUKA LESWI: Hlamula xivutiso XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE xa C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE xa C. Eka XIYENGE xa B na XIYENGE xa C, hlamula xivutiso XIN'WE ntsena eka XIYENGE xin'wana na xin'wana.			
XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA			
NOVHELE			
Hlamula xivutiso XIN'WE.			
6. <i>Mulunguntima</i>	Xitsalwana	25	
7. <i>Mulunguntima</i>	Ximbangu	25	
8. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Xitsalwana	25	
9. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Ximbangu	25	
10. <i>Ximitantsengele</i>	Xitsalwana	25	
11. <i>Ximitantsengele</i>	Ximbangu	25	
KUMBE			
MFUWO WA RIXAKA			
Hlamula xivutiso XIN'WE.			
12. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Xitsalwana	25	
13. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Ximbangu	25	
XIYENGE XA C: NTLANGU			
Hlamula xivutiso XIN'WE.			
14. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Xitsalwana	25	
15. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Ximbangu	25	

16. <i>Vukosi i mberha</i>	Xitsalwana	25	
17. <i>Vukosi i mberha</i>	Ximbangu	25	
18. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Xitsalwana	25	
19. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Ximbangu	25	
20. <i>Vadyondzi Va Namuntlha</i>	Xitsalwana	25	
21. <i>Vadyondzi Va Namuntlha</i>	Ximbangu	25	

LEMUKA LESWI: Eka SWIYENGE SWA B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.

SWITSUNDZUXO SWA MAHLAMULELO YA PAPILA RA VUMBIRHI HI KU ANGARHELA EKA MUDYONDZI WA GIREDI YA 12

- ✓ U fanele ku landzelela switsundzuxo leswi u nyikiweke swona leswaku u papalata ku hlawula swivutiso hindlela yo hoxeka.
- ✓ Eka **XIYENGE XA A**, hlawula swivutiso **swinharhu**, hileswaku **swimbirhi** swa **ndzawulelo** na **xin'we xo ka xi nga ri xa ndzawulelo**, laha xin'wana na xin'wana xi nga na timaraka ta khume (10).
- ✓ Xitsundzuxo lexi nyikiwaka eka swithokovetselo swa ndzawulelo i xa leswaku u fanele ku hlawula swivutiso swin'wana na swin'wana **swimbirhi** ehenhla ka **mune** leswi u vaka u nyikiwile swona, kutani u hlamula na **xin'we xo ka xi nga ri xa ndzawulelo**, lexi nga xivutiso xa 5 (xa boha leswaku u xi hlamula). Loko u landzelerile hi mfanelo xitsundzuxo lexi emakumu u fanele ku va u hlawurile swivutiso **swinharhu** ehenhla ka swa **ntlhanu** leswi nyikiweke eka **XIYENGE XA A**.
- ✓ Hi xitalo van'wana va n'wina a va landzeleli maendlelo lawa, van'wana va teka swinharhu ehenhla ka mune swa ndzawulelo, kutani VA NGA TEKI lexo ka xi nga ri xa ndzawulelo. Loko wo swi endlisa xileswi swi ta endla leswaku vakoreketi va koreketa swivutiso **swimbirhi** ntsena leswo sungula, kutani lexavunharhu va xi dlaya.
- ✓ Emakumu swi vula leswaku eka **XIYENGE XA A** u ta va u tirhele timaraka ta makumemibirhi (20) ematshan'weni ya makumenharhu (30).
- ✓ Eka **XIYENGE XA B** (Novhele/Mfuwo wa rixaka) u fanele ku hlawula xivutiso **xin'we** xa muxaka wa xitsalwana kumbe **xin'we** xa muxaka wa ximbangu. Loko u hlawurile xivutiso xa Novhele a wu hlawuli xa Mfuwo wa rixaka.
- ✓ U fanele ku tirhisa maendlelo lawa na le ka **XIYENGE XA C**.
- ✓ Van'wana va n'wina va hlawula leswi vona va tsakelaka swona, va nga landzeleli swileriso leswi nyikiweke ekusunguleni ka xiyenge xin'wana na xin'wana; kutani wena u fanele ku papalata maendlelo lawa.
- ✓ U nga hlawuli swa ximbangu hi swimbirhi eka **XIYENGE XA B** na **C** naswona u nga hlawuli swa muxaka wa xitsalwana ntsena.
- ✓ Loko wo swi endlisa xileswi, vakoreketi va ta koreketa xivutiso **xin'we** ntsena eka **XIYENGE XA B**, kutani lexi landzelaka eka **XIYENGE XA C** loko ku ri ku i xa **xitsalwana** ku fana na xa **xitsalwana** lexi hlawuriweke eka **XIYENGE XA B**, kumbe xa **ximbangu** ku fana na xa **ximbangu** lexi hlawuriweke eka **XIYENGE XA B**, va vekela mfungho wa xihambano (X) eximatsini laha xivutiso xa le ka **XIYENGE XA C** xi sungulaka kona na le xineneni laha xi helelaka kona, va tlhela va tshikelela hi ku tsala hi ririmi ra Xinghezi eka tindhawu toleto va ku: **WRONG CHOICE**.
- ✓ Mfungho lowu wa xihambano (X) wu tlhela wu vekelela na laha a ku fanele ku tsariwa timaraka. Hindlela leyi vakoreketi va va va vula swona leswaku xivutiso va xi vonile eka **XIYENGE XA C** kambe mahlawulelo a hi wona.

- ✓ Leswi swi vula leswaku eka **XIYENGE XA C** u ta kuma tandza **(0)** ehenhla ka timaraka ta makumembirhintlhanu **(25)**.
- ✓ Van'wana va teka swivutiso hinkwaswo eka **XIYENGE XA B** na hinkwaswo eka **XIYENGE XA C**. Hileswaku va teka xa xitsalwana na xa ximbangu eka **XIYENGE XA B** na le ka **XIYENGE XA C**.
- ✓ Loko ku koreketiwa swi vula leswaku ku ta dlayiwa (khanseriwa) xivutiso xa vumbirhi eka swiyenge hiswimbirhi, leswi vulaka leswaku loko eka swiyenge hiswimbirhi wo va u sungurile hi swivutiso swa muxaka wa xitsalwana, ku ta dlayiwa swivutiso hiswimbirhi swa muxaka wa ximbangu. Loko wo va u sungurile hi swivutiso swa muxaka wa ximbangu, ku ta dlayiwa swivutiso hiswimbirhi swa muxaka wa xitsalwana eka swiyenge hiswimbirhi.
- ✓ Leswi swi vula leswaku mahlawulelo ya wena ma ta va ma hoxekile hikuva eka swiyenge hiswimbirhi ku ta va ku sale muxaka wun'we wa swivutiso, swa xitsalwana kumbe swa ximbangu.
- ✓ Loko mahlawulelo ma ri hindlela leyi swi vula leswaku ku ta koreketiwa xivutiso xin'we ntsena lexi nga eka **XIYENGE XA B**, lexi xi nga eka **XIYENGE XA C** xi ta vekiwa mfungo wa xihambano **(X)**.
- ✓ Swivutiso swa **XIYENGE XA B** na **C** swi na timaraka ta makumembirhintlhanu **(25)** hi xin'we. Loko u hlawurile kahle u ta va u hlamule swivutiso swa timaraka ta makumentlhanu **(50)**, kasi loko u nga hlawulangi hi mfanolo u ta va u hlamurile swivutiso swa timaraka ta makumembirhintlhanu **(25)** ehenhla ka makumentlhanu **(50)** hikuva lexin'wana xivutiso a xi nge koreketiwi.
- ✓ Timaraka hinkwato leti u faneleke ku va u tsarile ehenhla ka tona ta papila hinkwaro i makumenhungu **(80)**. Hileswaku eka **XIYENGE XA A** i timaraka ta makumembirhi **(20)** ta switlhokovetselo swa ndzawulelo na khume **(10)** ta xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo, leswi endlaka timaraka ta makumenharhu **(30)**. **XIYENGE XA B** na **C** swi na timaraka ta makumembirhintlhanu **(25)** hi xin'we, kutani swi endla makumentlhanu **(50)**, loko swi hlangana na swa **XIYENGE XA A** swi endla timaraka ta makumenhungu **(80)**.
- ✓ I swa nkoka ku va u hlawula swivutiso ku ya hi swiletelo na switsundzuxo leswi u vaka u nyikiwile swona, ku nga ri hi leswi wena u tsakelaka kumbe ku rhandza swona.
- ✓ Fomo yo tikamba loko u hlamurile swivutiso leswi faneleke leyi kumekaka eka papila ra swivutiso yi fanele ku tirhisiwa.
- ✓ Hlela no hlayisisa ntirho wa wena loko u hetile ku tsala leswaku u ta kota ku lulamisa swihoxo leswi nga vaka swi ri kona.

XANA VAKOREKETI VA LANGUTELA YINI?

Vakoreketi va kambela tinhlamulo ta wena ta swivutiso va voyamerile eka leswi landzelaka:

- Vuswikoti bya wena byo hlamula swivutiso swo kongoma swo fana na ku tshaha mintila yo karhi na ku hlamula ehenhla ka swivutiso swa nhlawulonyingi.
- Vuswikoti bya wena eka swivutiso leswi lavaka mbuyetelo wa mhaka eka xitlhokovetselo. U nga ha vutisiwa ku endla nkomiso wa timhakankulu kumbe ku vula ku fanana kumbe ku hambana eka leswi ku tlhokovetseriwaka hi swona.
- Vuswikoti bya wena byo humesa mhaka yo tumbela eka xitlhokovetselo. Leswi swi vuriwa swivutiso leswi lavaka minkumbetelo no teka swiboho. Leswi swi nga katsa ku hlamusela ndlela leyi swigaririmi swi ku pfunetaka ku twisisa xitlhokovetselo hayona.
- Vuswikoti bya wena byo khumba mhaka yo ahlula kumbe ku hlela swiyenge swo karhi swa xitlhokovetselo. Lawa maendlelo ya vuriwa yo pima nkoka. U nga ha vutisiwa loko u pfumelelana kumbe ku alana na mhaka yo karhi u tlhela u seketela.
- Vuswikoti bya wena byo angula ehenhla ka swivutiso leswi lavaka ku komba ntsakelo. U nga ha vutisiwa matitwelo ya wena ehenhla ka xitlhokovetselo xo karhi, leswi a wu ta swi endla loko u ri wena eka xiyimo xo fana na lexi. U nga ha komberiwa ku nyika switsundzuxo ehenhla ka mhaka yo karhi.
- Vuswikoti bya wena byo hlamula swivutiso swa xitsalwana hi ku kongomisa eka xivutiso lexi vutisiweke, ku nga ri ku rungula xitlhokovetselo hinkwaxo.
- Vuswikoti bya wena byo hlamula hi xivumbeko xa ndzimana, ku nga ri xo xaxameta timhakankulu.

NKATSAKANYO

Xiletelo lexi xi kongomisiwile eka tsalwa ra vutlhokovetseri ra Tsimma ra vutlhokovetseri, leri tsariweke hi nhlengelo wa vatsari lava landzelaka: Dr MJ Baloyi, HT Chauke, MA Khosa, MT Mahuntsi, HG Makhubele, ME Mhinga, KJ Ngobeni na NW Phakula.

1. Matimu ya vatsari

Tanihileswi vatsari lava va tlulaka un'we, matimu ya vona a ma nge tsariwi kambe ma nga hlayiwa kunene endzeni ka tsalwa.

2. Vito ra tsalwa

Tsimma ra vutlhokovetseri: Vito leri ri hlamusela leswaku a ku tsalangi mutsari un'we kambe vatsari vo tlula un'we va ri hlengerile leswaku tsalwa leri ri va kona.

TINHLAMUSELO TA MINONGOTI EKA VUTLHOKOVETSERI

1. Nhlamuselo ya vutlhokovetseri

Vutlhokovetseri i xitshuriwa xo koma lexi vumbiweke hi tindzimana ta mintila leyi khomekaka, leyi tumbuluxiweke hi xitayili na tithekiniki leswi paluxaka vutshila bya matirhiselo ya ririmi hindlela yo ka yi nga tolovelekangi kambe swi ri na matimba yo humelerisa mphofulo wa mabibi ya mbilu.

2. Tinxaka ta switlhokovetselo

Hi ku angarhela, vutlhokovetseri byi tumbulukile tanihi tinsimu. Eka rixaka ra Vatsonga ku na tinsimu ta swigodo, to mbuwetela, ta nkosi, to ndhundhuzela na tin'wana. Nxaxameto wa marito lama vumbaka swivulwahava na swivulwa swo karhi wu hetelela wu vumbile vutlhokovetseri byo karhi. Tanihiloko ririmi ri fuwisiwa hi tindzimi tin'wana, ririmi ra Xitsonga na rona ri pfa ri tekelela eka tindzimi tin'wana leti se ti hluvukeke. Hikwalaho, mavito ya tinxaka ta switlhokovetselo lama tirhisiweke eka tsalwa leri ya vumbiwile hindlela yo lomba. Eka tsalwa leri ku tirhisiwile tinxaka leti landzelaka ta switlhokovetselo:

2.1. Baladi

Baladi i muxaka wa vutlhokovetseri lebyi tekaka xivumbeko xa risimu leri rungulaka xitori xo karhi hindlela yo koma no tsundzukeka hi ku olova. Switlhokovetselo swa muxaka lowu swi tala ku vumbiwa hi tindzimana ta mintila ya mune kumbe tsevu naswona swi tala ku vulavula hi matitwelo yo karhi hi tlhelo ra rirhandzu. Xikombiso xa muxaka lowu i xitlhokovetselo xa 'Wa ha swi tsundzuka xana?'

2.2. Liriki

Liriki i muxaka wa vutlhokovetseri laha mutlhokovetseri a phofulaka matitwelo kumbe mavonelo ya yena eka mhaka yo karhi, ngopfungopfu leyi a yi tokoteke evuton'wini bya yena. Xin'wana xa swikhokovetselo swa muxaka lowu i xitlhokovetselo xa 'Mihlolo a yi dyiwi' laha mutlhokovetseri a paluxaka matitwelo ya yena hi mukhuva lowu vahlampfa va xanisiwaka hi wona laha tikweni.

2.3. Eleji

Eleji i xitlhokovetselo xa xirilo laha mutlhokovetseri a rilaka munhu wo karhi loyi a hundzeke emisaveni kumbe ku kombisa matitwelo yo karhi lama tlhavaka mbilu mayelana na mhangu, ntungu kumbe khombo ro karhi leri khumbaka vutomi bya vanhu kumbe swivumbiwa swin'wana swa ntumbuluko. Eleji yi teka xivumbeko xin'wana na xin'wana kambe yi sungula hi marito yo kombisa gome kumbe ku hlundzuka ehenhla ka mhangu yo karhi. Xitlhokovetselo xa 'Phurofesa Dokodela H.W.E. Ntsanwisi' i xikombiso xa muxaka lowu wa switlhokovetselo.

2.4. Epiki

Epiki i xitlhokovetselo xo leha lexi rungulaka xitori xo karhi xa matimu ya matimba na nsusumeto mayelana na mhaka yo karhi ya nkoka kumbe ku ndhundhuzela nhenha yo karhi mayelana na mintirho ya yona leyinene. Xitlhokovetselo xa 'Phurofesa Dokodela H.W.E. Ntsanwisi' i xikombiso xa muxaka lowu wa switlhokovetselo.

3. Ririmi ra vutlhokovetseri

Ririmi ra vutlhokovetseri ri tala ku va leri ri tumbeleke hikuva a hi ririmi leri ri tirhisiwaka eka ku vulavula ka siku na siku. Vatlhokovetseri va pfumeleriwele ku tirhisa ririmi hi mukhuva lowu va wu rhandzaka handle ko landzelela milawu ya ntlovelo. Leswi swi vuriwa ku va va ri na layisense ya ririmi ra vutlhokovetseri (*poetic licence*). Ririmi ra vutlhokovetseri ri tala ku tirhisa marito lama tinhlamuselo ta wona ti nga tumbela, ku nga ri marito yo kongoma. Ririmi leri ro gega ri katsa swikhavisaririmi, swiaki swa ririmi, mimpfumawulo leyi nandzihisaka xitlhokovetselo na mahikahatelo lama pfunetaka ku hundzisa hungu hindlela yo koka rinoko ra vaamukeri. Hakanyingi ririmi ra vutlhokovetseri ri vumbiwa hi swigaririmi swo pimanisa na swo papalata tinhlamuselo ta ntlovelo. Xiya leswi landzelaka:

3.1. Swikhavisaririmi

- 3.1.1. Xigego: Xigaririmi lexi pimanisaka minchumu mimbirhi handle ko tirhisa marito yo pimanisa. Ko vuriwa ntsena leswaku nchumu wun'wana hi lowun'wana. Hambiswiritano, ku na xihlawulekisi xin'wana lexi kucetelaka mpimaniso wo tano. Xik: Eka xitlhokovetselo xa 'Mbilu ya wena i lwandle', mbilu ya wansati loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena yi pimanisiwa na lwandle hikuva lwandle ri teka swilo swo tala na yona mbilu ya wansati loyi yi amukela swilo swo tala.
- 3.1.2. Xihlambanyiso/Xipimaniso/Xifananiso: Xigaririmi lexi pimanisaka/fananisaka minchumu mimbirhi hi ku tirhisa marito yo pimanisa, marito yo fana na: onge, tanihi, swange, bya na man'wana. Xik: Eka xitlhokovetselo xa 'Mihlolo a yi dyiwi' ku na ntila lowu nge: 'Emakaya ya vona a va mi khome bya tihosi,' Laha ku pimanisiwa ndlela leyi vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona a va khomiwile hayona na hilaha tihosi ti khomiwaka hakona. Leswi swi vulaka leswaku a va xiximiwa ku fana na tihosi.

- 3.1.3. Vumunhuhati: Xigaririmi lexi eka xona nchumu lowu nga riki munhu, wu nyikiwaka swihlawulekisi swa munhu. Xik: Eka xitlhokovetselo xa 'Rifu', ntila lowu nge: 'Khwiri raku i mana wa tiyinkho', rifu ri nyikiwile swihlawulekisi swa munhu hi ku vuriwa leswaku ri na khwiri.
- 3.1.4. Xithathelo: Xigaririmi lexi hlamuselaka swilo swa ntolovelo hindlela yo hudzeleta xiyimo. Xik: Eka xitlhokovetselo xa 'Swi onhakile', ntila lowu nge: 'Etikweni ku borile' i xithathelo lexi hlamuselaka leswaku etikweni swilo swi onhakile hindlela yo hundzeleta.
- 3.1.5. Xisasi: Xigaririmi lexi eka xona ku tirhisiwaka rito ro amukeleka ku papalata ku tirhisa rito ro ka ri nga amukeleki kumbe leri pfatlanyaka timbilu. Xikombiso xa xisasi xi nga kumeka eka xitlhokovetselo xa 'Vutswari bya vuphukuphuku' eka ntila wa 2 lowu nge: 'Futhi u kayakayile ni ndzhwalo kaye wa tin'hweti bi!'
- 3.1.6. Xikhovolelo: Xigaririmi lexi tirhisiwaka ku vula leswi hi ntiyiso xi kanetanaka na swona. Xikombiso xa xikhovolelo xi nga kumeka eka xitlhokovetselo xa 'Makumaswivupfile' eka ntila wa 13 lowu nge: 'I nkuzi ya ka murimisi yi ndlandlamuxaka swivala ka, handle ka ndhilivichi' na le ka xitlhokovetselo xa 'Hi lo yini hina?' eka ntila wa 23 lowu nge: 'Ku twala ntsena ku: 'Ku katekile voko leri nyikaka.'
- 3.1.7. Ximonyo: Xigaririmi lexi xi kanetanaka na ntiyiso wa mhaka hi xikongomelo xo hlekula kumbe ku koya. Xikombiso xa ximonyo xi nga kumeka eka xitlhokovetselo xa 'Phurofesa Dokodela H.W.E. Ntsanwisi' eka ntila wa 35 lowu nge: 'Wena xidemokirasi u nga ndzi hlundzukeli loko ndzi phofula ta tolo, ndzo tshwa.'
- 3.1.8. Xivuriso: Xikhavisaririmi lexi hlamuselaka mhaka hi xitalo ku tlula ririmi leri tirhisiwaka hi mani na mani. Xik: Eka xitlhokovetselo xa 'Kasi wena u yimile kwihl?' ntila wa 29 lowu nge: '... xinamu xi dlele nkwahle', mutlhokovetseri u tirhisile xivuriso ku hlamusela leswaku ku hlwela ku endla nchumu wo karhi swi na switandzhaku swo biha.
- 3.1.9. Xivulavulelo: Xikhavisaririmi lexi vumbiwaka hi ku tirhisa xirhangi 'ku' kutani xi landzeriwa hi nsinya wa riendli na rivitinkulu. Xik: Eka xitlhokovetselo xa 'Va govha xitafu' ntila wa 13 lowu nge: 'Loko se ti sungula ku hisa va pana sikisi,' mutlhokovetseri u tirhisile xivulavulelo lexi nge: 'ku pana sikisi', lexi vulaka ku baleka.

4. Xitayili xa mutlhokovetseri

Xitayili xa mutlhokovetseri ku vuriwa mahlawulelo ya yena ya marito, matirhiselo ya ririmi xikan'we na mavumbelo ya yena ya mintila na tindzimana.

5. Mongo wa xitlhokovetselo

Mongo wa xitlhokovetselo i nkomiso wa leswi xitlhokovetselo xi vulavulaka hi swona. Wu tsariwa hi ndzimana yin'we leyo koma naswona wu tsariwa hi ririmi ro kongoma.

Hambiswiritano, mongo wu fanele ku katsa hinkwaswo leswi xitlhokovetselo xi vulavulaka hi swona. A wu fanelangi ku boxa swin'wana u siya swin'wana. Loko u ta kota ku kuma mongo wa xitlhokovetselo u fanele u xi hlayisisa leswaku u ta xi twisisa hi mfanelo.

6. Nkongomelo

Nkongomelo i hungunkulu leri mutlhokovetseri a lavaka ku ri hundzisela eka vahlayi. Hakanyingi hungu leri ri dyondzisa vahlayi swo karhi mayelana na timhaka ta vutomi. Nkongomelo wu tala ku teka xivumbeko xa xivuriso kumbe xivulwa xin'we lexo koma.

7. Mbuyelelo wa marito na mimpfumawulo

Hakanyingi vatlhokovetseri va tirhisa mbuyelelo wa marito na mimpfumawulo ku nandzihisa switlhokovetselo swa vona. Mimpfumawulo leyi va yi tirhisa hi tindlela leti landzelaka:

7.1. Mbuyelelo wa marito

Mutlhokovetseri a nga vuyelela rito kumbe marito yo karhi hi xikongomelo xo tshikelela kumbe ku tiyisisa mhaka yo karhi. Xik: Eka xitlhokovetselo xa 'Kasi wena u yimile kwihi?' eka ndzimana ya vuntlhanu, mutlhokovetseri u vuyelerile marito lama nge: 'Kasi wena u...'

7.2. Mbuyelelo wa mimpfumawulo

Eka switlhokovetselo leswi nga eka tsalwa ku na tinxaka leti landzelaka ta mbuyelelo wa mimpfumawulo:

- (a) Mbuyelelo wa mimpfumawulo yo hetelela ya marito eka mintila leyi landzelelanaka. Mbuyelelo lowu wu vuriwa yelaniso (*rhyme*). Xikombiso xa mbuyelelo lowu xi nga kumeka eka xitlhokovetselo xa 'I mavala man'we', ku nga mintila leyi landzelaka:

Xikulu makwerhu i ku hanyisana,
Xikulu n'wana manana i ku akisana,
Xikulu wa ka hina i ku tiyiselana.

- (b) Mintila leyi landzelelanaka na yona yi vumbiwile hi mbuyelelo wa marito lama fanaka kumbe lama nga na mimpfumawulo yo fana. Mbuyelelo lowu wu humelerisa ncino (*rhythm*). Xin'wana xa swikombiso swa ncino xi kumeka eka xitlhokovetselo xa 'Mbilu ya wena i lwandle'. Xiya mintila leyi landzelaka:

Phela lwandle ri rhwala hinkwaswo,
Phela lwandle ri amukela hinkwaswo,
Phela lwandle ri susa mabadi.

8. Maencisi: Maencisi i marito lama tirhisiwaka ku encenyeta swo karhi.

Vatlhokovetseri va tala ku tirhisa maencisi ku tiyisisa leswi humelelaka eka switlhokovetselo.

9. Mahlayelo na matwisiselo ya switlhokovetselo

Loko u ta twisisa xitlhokovetselo a wu fanelangi ku hlaya kan'we ntsena u hundza. U fanele ku hlaya u tiyimiserile. Hikwalaho, u fanele ku landzelela magoza lama landzelaka:

- Hlaya xitlhokovetselo kambirhi kumbe kanharhu.
- Xi hlaye kan'we u ri karhi u xiyaxiya matirhiselo ya mutlhokovetseri ya ririmi.
- Tihela u xi hlaya u ri karhi u khwatihata hinkwaswo leswi swi vumbaka ririmi ra vutlhokovetseri.

- Tsala tinhlamuselo ta leswi u swi khwatihateke ku ya hi ririmi ra ntolovelu na ku ya hi xitlhokovetselo.
- Vumba mongo wa xitlhokovetselo.
- Nyika dyondzo ya xitlhokovetselo. U nga ha tirhisa xivuriso, xivulavulelo kumbe xivulwa lexi nga na nhlamuselo leyi enteke.

10. Vundzeni na mahlahluvelo ya xitlhokovetselo

Ku hlahluva switlhokovetselo i vutshila bya ku kota ku landzelerisa tindlela leti mutlhokovetseri a ti tirhiseke ku vumba mongo wa xitlhokovetselo, kutani u paluxa mongo na dyondzo kumbe nkongomelo wa xona hindlela yo seketela. Loko u ta kota ku hlahluva xitlhokovetselo kahle u fanele ku tiva swigaririmi, swiaki swa ririmi, mimpfumawulo ya marito, mahikahatelo na matirhiselo ya swona eka vutlhokovetseri.

11. Ku lemukisa: Loko u vutisiwile leswaku u hlamusela leswi mutlhokovetseri a lemukisaka vahlayi swona hi xitlhokovetselo xo karhi, u nga hlanganisi ndzemukiso na dyondzo kumbe xitsundzuxo. Hlamula hindlela leyi landzelaka: Mutlhokovetseri u lemukisa vahlayi hi khombo leri nga vaka kona loko .../ Mutlhokovetseri u lemukisa vahlayi hi vubihi byo .../Mutlhokovetseri u lemukisa vahlayi hi vunene byo ... sweswosweswo.

XIYENGE XA A

SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO

1. PHUROFESA DOKODELA H.W.E. NTSAN'WISI – MJ Baloyi	
1	I mani Mutsonga loyi a nga wu twangiki ngulumelo wa mitirho yakwe?
2	Hi vula ngulumelo ya ndlati ya vukorhokeri,
3	Vukorhokeri etimbiteni ta dyondzo, vutsari, vurhangeri, ...
4	Hi ri a a swekiwile a chuluriwa etimbiteni letikulu ta vunyuperi bya dyondzo,
5	Dyondzo yi kala yi ku: 'Xikovela i hosi!'
6	Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga yi n'wi an'wisa mati ya vutivixidzi a khula masi ya Kanana,
7	Yunivhesiti ya Washington DC, le Hartford kwale Amerika yi n'wi peta exidziveni,
8	Xidziva lexi a xi konya hi tingwenya ta vutivi byo vona na swa le mpfungwe,
9	Empfungwe laha ku bvutameke swinyamazana swa vuxungu bya vutivixidzi ntsena,
10	Xi nyokovela n'wana N'waRisenga, ku ya hakuta dyondzo!
11	Ina, hi yena mabulandlela wa swikolo swa Shiluvane na Bokgaga,
12	Vunhloko bya xikolo bya ha ri na xidzidzi,
13	Ku nga ri lebya namuntlha byo tumbiwa kunene emakorhweni ya matshelwa,
14	Matshelwa yo tilavela swa wona ntsena.
15	Tinhloko ta swikolo hi hlanya vo tanihi Hudson William Edison Ntsan'wisi.
16	Khale vukamberi bya swikolo bya ha julukeriwa,
17	Bya ha dinga comana ra swikwembu swa ndzhundzha,
18	Xi hlanganisa Timbalantshaveni, Zoutpansberg, Sibasa, ...
19	Xi ri karhi xi buluka ximoko xa dyondzo,
20	Dyondzo yi kala yi nwelela na le ka leti nweke ndzondzo.
21	Yunivhesiti ya Turfloop yi ba khwela yi tswiyota xinkakaka xa dyondzo,
22	Xi ta kapuza vana lava tivikaka ndlala ya madambi ya nkalavutivi.

23 Vuphurofesa bya Tindzimi ta xiAfrika i ntangha ya munhu?
 24 Masungi, Makomba Ndlela, swivulavulelo, vuxungu bya vutivi byi hlantiwa ephe-
 pheni ro basa paa!
 25 Lava mano va tsutsumela ku ya godyiwa ku kuma nsawuto eka timamba ta nhova.
 26 Yuropa na Amerika va n'wi tiva kahle n'wana N'waRisenga,
 27 Hi rihi ririmi leri a a tilumaluma eka rona?
 28 Kasi tihosi ta Vatsonga loko ti ya n'wi titivula le Turfloop a ti lo khohlwa?
 29 U nga ndzi voni nandzu wena Turfloop loko ndzi ku simula,
 30 Na wena mavito u lo fusa ka!
 31 Vuholobyenkulu bya Gazankulu,
 32 1969, xihlawuhlawu xa ha ri bombo ra lavo basa,
 33 Ntsan'wisi a tluta xikepe xa ntima dzwii!
 34 Rendzo a ri kongoma eKanana
 35 Wena xidemokirasi u nga ndzi hlundzukele loko ndzi phofula ta tolo, ndzo tshwa.

36 Swimonyo sweswo loko mutirhelamfumo a sindzisiwa ku ya khula murhu wa dyon-
 dzo?
 37 Swisandzu sweswo loko Mutsonga a paluxeriwa vupolotiki bya vumundzuku?
 38 Swisolo sweswo loko u landzula ku sayinela vutshunxeke bya Gazankulu?
 39 Swona a byi ri vutshunxeke muni evuhlongeni bya maAfrika ya Afrika-Dzonga?
 40 Leswi a wu sundziwa ke, loyi a a ta va a ku pfarile a ta va a tekile xiboho muni?
 41 Xinyanyi xa riphume xi hi pfumate swinyingi,
 42 'Mitirho ya vulavula' i phuphu ra vutiyimeri eka vukorhokerixidzi.
 43 Hi rihi siku leri dzunekaka,
 44 Exikarhi ka 11 Mawuwana 1920 na 23 Nyenyankulu 1993?
 45 Mina ndzi ri xidemokirasi a xi ta va xi ku amukerile tanihi mabulandhlela wa
 dyondzo ya xidemokirasi.
 46 U nga ndzi hlunameli wena xidemokirasi hikuva wena a wu na nandzu,
 47 Futhi wena u tile na swilo swo tala leswo saseka,
 48 Hi lo kumeka ha ha xipile hi malanga ya nkalavutivi,
 49 Ha ho gugurhuteka na namuntlha.
 50 Tete, rhula Majeje; tiwisele hikuva ya wena u khatsile ndzima, khatsa!
 51 Ingi hi nga va na mano yo arhavela exihlobyeni xaku,
 52 Hi va swidyondzeki leswi nga biki matsanya,
 53 Swidyondzeki leswi nga tilaveliki swa swona ntsena,
 54 Swidyondzeki leswi hisekelaka ku vumba vun'we erixakeni,
 55 Swi nga khathaleki ku ri mani u thwasile eyunivhesiti yihi.
 56 Swona!

1.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi matimu na mintirho ya khale ka murhangeri wa Gazankulu yena Phurofesa Dokodela H.W.E. Ntsanwisi laha a ndhundhuzeriwaka na ku khensa mintirho leyi a yi endleke eka rixaka ra Vatsonga.

1.2 Nkongomelo

Nkoka wa dyondzo na ku tirhela rixaka hi ku hetiseka.

1.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika

MARITO	TINHLAMUSELO
Ngulumelo	Mpfumawulo wo vuyelela lowu twalaka wu huma ekule.
Ndlati	Langavi kumbe ndzilo lowu vonakaka loko tilo ri hatima.
Mafi	Masi lama humaka emaveleni ya munhu wa xisati.
Xidziva	Ndhawu yo enta enambyeni laha mati ma nga hlengeletana kona.
Mpfungwe	Ndhawu yo tumbela endlwini laha ku tumbetiwaka swilo kona.
Tumbiwa	Ku va na nhlengeletano ya le xihundleni hi xikongomelo xo lava ku twisa munhu un'wana ku vava.
Matshelwa	Vanhu vo tsandzeka ku cina.
Kapuzza	Ku dyisa munhu swakudya swo fana na mukapu.
Xinkankanka	Xiharhi xo yelana na yingwe xa rivilo swinene.
Tilumaluma	Ku ka u nga swi tivi leswi u vulavulaka swona.
Nsawuto	Ku va u tlhaveriwile murhi leswaku u nga khomiwi hi mavabyi.
Murhu	Muthotho wa nyama.
Simula	Ku vitana munhu hi vito ra vuhlangi.
Fusa	Ku omisa swakudya leswaku swi nga boli swi ta kota ku dyiwa eka nkarhi lowu taka.
Tluta	Ku fambisa xikepe lexitsongo hi timhandzi.
Sundziwa	Ku susiwa ka munhu entirhweni wa yena hi nkani leswaku ku ta nghenisiwa un'wana.
Tetee!	Ku etlela hi ku rhula.

1.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi swilo leswi nga humelela khale loko ka ha ri mfumo wa Gazankulu lowu a wu ri wa Vatsonga ntsena. Murhangeri wa vona a ku ri Phurofesa Dokodela H.W.E Ntsanwisi. Mutlhokovetseri u hi tivisa matimu na mintirho leyinene leyi a yi endleke. Xitlhokovetselo lexi xa ndhundhuzela kambe hi hala tlhelo xi twala xi ri xirilo xo tsundzuka murhangeri wa nkoka loyi Vatsongakulobye va n'wi landzuleke loko ku nghena xidimokirasi.

Mutlhokovetseri eka tindzimana ta 1 na 2 u tivisa mintirho ya yena, tidyondzo na lomu a dyondzeke kona. Dyondzo ya yena yi tikomba eka ntila wa 5 lowu nge: 'Dyondzo yi kala yi ku: 'Xikovela i hosi!' Lexi i xivuriso lexi hlamuselaka leswaku dyondzo yi kale yi ku ndzi enerile, leswi vulaka leswaku a a dyondzekile swinene. Mintirho ya yena yi vonaka eka ntila wa 3 lowu nge: 'Vukorhokeri etimbiteni ta dyondzo, vutsari, vurhangeri ...' leswi kombaka leswaku a a endlela vanhu va tiko ra yena vukorhokeri lebyinene eka swa dyondzo, ku tsala tibuku, vurhangeri lebyinene na swin'wana swo tala. Tihiko letinharhu emakumu ka xivulwa lexi ti vuriwa ilepisisi, leswi vulaka na swin'wana swo tala.

Eka tindzimana ya 3 na 4 mutlhokovetseri u hi tivisa lomu Ntsanwisi a sunguleke kona ku tirha na mintirho leyinene leyi a yi endleke loko se a ri mukamberi wa swikolo. Ntila wa 11 eka ndzimana ya 3, 'Ina, hi yena mabulandhlela wa swikolo swa Shiluvane na Bokgaga,' wu vula leswaku hi yena a nga sungula swikolo swa Shiluvana na Bokgakga. 'Ina' yi vula leswaku i ntiyiso lowu heleleke kasi 'mabulandhlela' i munhu loyi a nga yena wo sungula ku endla nchumu wo karhi. Ntila wa 12 lowu nge: 'Vunhloko bya xikolo bya ha ri ni xidzidzi,' wu vula leswaku ku fambisa xikolo a swi tika swinene naswona a swi lava munhu wo tiya na ku kota ku tiyisela. 'Xidzidzi' i xihadyana xa nkanu, xo tiya swinene naswona a swi olovi ku xi dlaya loko u nga xi tivi. Laha mutlhokovetseri u kombisa leswaku Ntsanwisi a nga nyenyeli naswona a a ri munhu wo tirha hi ku tiyimisela.

Tindzimana ta 5, 6 na 7 ti kombisa ku komberiswa ka yena ku ya va murhangeri eka swiyimo swa le henhla. U vitaniwile hi Yunivesithi ya Turfloop (leyi namuntlha yi vuriwaka Yunivhesithi ya Limpopo), 'Yunivhesithi ya Turfloop yi ba khwela yi tswiyota xinkakaka xa dyondzo,' (ntila wa 21) laha ku 'tswiyota' swi vulaka ku vitana munhu loyi a nga le kule hi ku ba khwela kasi 'xinkankanka' swi vula xiharhi xo fana na yingwe xa rivilo swinene lexi chaviwaka swinene hikwalaho ka vuswikoti byo lwa. ETurfloop u kumile vuphurofesa bya Tindzimi ta Afrika. U tlhela a kombisa na mavito ya tibuku leti a ti tsaleke, 'Masungi, Makomba Ndlela, Swivulavulelo...'

U komberiwile hi tihosi ku ya sungula mfumo wa Gazankulu na ku va Holobyenkulu wa wona, 'Kasi tihosi ta Vatsonga loko ti ya n'wi titivula le Turfloop a ti lo khohlwa?' Eka ndzimana ya 7 mutlhokovetseri u boxa lembe leri a sunguleke vuholoby bya yena hi rona a tlhela a bumabumela mintirho leyinene leyi a yi endleke.

Eka ndzimana ya 8 na 9 mutlhokovetseri u kombisa leswaku Vatsonga a va nga khensi leswinene leswi a a va endlela swona naswona va tlherile va landzula mintirho ya yena loko va nghena eka xidimokrasi. Hi ntila wa 36 lowu nge: 'Swimonyo sweswo loko Mutirhelamfumo a sindzisiwa ku ya khula murhu wa dyondzo?' mutlhokovetseri u komba leswaku lava tirhaka eka mfumo a va n'wi sola loko a va hlohotela ku yisa tidyondzo ta vona emahlweni. Eka ntila wa 41 lowu nge: 'Xinyanyu xa riphume xi hi pfumate swinyingi,' 'xinyanyu' i ku endla swilo u nga swi xiyaxiyangi kasi 'riphume' i ku kala u nga voni kahle. Laha mutlhokovetseri a a vula leswaku Vatsonga va tsandzekile ku twisisa timhaka ta xidimokrasi ivi va sungula ku sola Ntsanwisi, leswi nga endla leswaku va sala va nga ha ri na nchumu.

Eka ndzimana yo hetelela mutlhokovetseri u sola vurhangeri na swidyondzeki swa sweswi laha a kombisaka leswaku vanhu va kona a va tirheli vanhu va tirhela ku tifumisa. Leswi swi seketeriwa hi ntila wa 53 lowu nge: 'Swidyondzeki leswi nga tilaveliki swa swona ntsena.' Mutlhokovetseri u vula leswaku loko a ku dyondziwa swo karhi eka vufambisi bya Ntsanwisi, leswi tiyisisiwaka hi ntila wa 51 lowu nge: 'Ingi hi nga va ni mano yo arhavela exihlobyeni xaku'. Rito 'arhavela' ri vula ku orhovela leswi vulaka ku nwa mati ku fana na mbyana eka ndhawu yo fana na xihlovo kumbe nambu. 'Xihlovo' i ndhawu leyi ku nga hlengeletana mati lama nwiwaka yo huma ehansi. Eka xitlhokovetselo ku arhavela swi vula ku dyondza swo karhi kumbe ku kuma vutivi kasi xihlovo ku vuriwa Ntsanwisi (tanihi munhu loyi a ku hlengeletanile vutivi na vuswikoti).

1.5 Tithekiniki leti tirhisiweke

Ilepisisi: Mutlhokovetseri u tirhisile ilepisisi eka mintila ya 3 na 18 ku komba leswaku ku na swin'wana swi nga engeteriwaka.

Thoni: Mutlhokovetseri u humelerisa thoni yo ndhundhuzela na ya ku sola. U ndhundhuzela Ntsanwisi a sola vurhangeri na vufambisi bya namuntlha. U ndhundhuzela vukorhokeri bya nkarhi wa Gazankulu a sola vukorhokeri bya namuntlha. U tlhela a twala onge u twa ku vava ku va loko ku nghena xidimokirasi Vatsonga va landzuleke Ntsanwisi loyi a va hlukukiseke na ku va tisela vukorhokeri lebyinene.

Moya: Xitlhokovetselo lexi xi nga humelerisa moya wo hambana eka vahlayi lava tsakelaka xidimokrasi na lava tsakelaka swa mfumu wa khale. Lava tsakelaka xidimokrasi xi nga va khunguvanyisa ivi xi tisa tingana eka lava va tsakelaka swa mfumo wa Ntsanwisi (hikwalaho ko va va nga vonangi nkoka wa yena evuton'wini bya vona).

1.6 Migingiriko

1.61 Xivutiso xa xitsalwana

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hindlela ya vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi, u ri karhi u kongomisa eka marito yo ndhundhuzela lama nga eka mintila ya 4, 19, 20, 26 na 27. [10]

1.6.2 Swivutiso swa ximbangu

- (a) Boxa leswi xitlhokovetselo lexi nga laha henhla xi vulavulaka hi swona. (2)
- (b) Tshaha ntila eka xitlhokovetselo lexi lowu kombisaka leswaku loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena u kale a va nhloko ya xikolo yo sungula eswikolweni swo karhi. (1)
- (c) Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 48 a ku: 'Hi lo kumeka ha ha xipile malanga ya nkalavutivi', u vula leswaku vanhu lava a va nga ...
- A si hlamba.
- B tivi nchumu.
- C voni dyambu.
- D si pfuka evurhongweni. (1)
- (d) Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke hakona nhlamuselo ya ntila wa 51 lowu nge: 'Ingi hi nga va ni mano yo arhavela exihlobyeni xaku.' (3)
- (e) Handle ka ku va Phurofesa Dokodela H.W.E. Ntsanwisi a ndhundhuzeriwa hi mintirho ya yena leyinene, hi swihi swin'wana leswi a hlawulekeke hikwalaho ka swona? (1)
- (f) U vona swi fanerile ku va mutlhokovetseri a ndhundhuzela nhenha leyi a hi byelaka hi yona eka xitlhokovetselo lexi ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

1.6.3 TINHLAMULO

XITSALWANA

Eka xitlhokovetselo lexi mutlhokovetseri u ndhundhuzela Phurofesa Dokodela H.W.E Ntsanwisi. U kombisa tidyondzo, vuswikoti, lomu a tirheke kona na leswi a swi endleke eka rixaka ra Vatsonga.

Eka ntila wa 4 'Hi ri a a swekiwile a chuluriwa etimbiveni letikulu ta vunyuperi bya dyondzo,' ku swekiwa u chuluriwa etimbiveni letikulu swi vula ku kuma vutivi eka swikolo swa xiyimo xa le henhla. Mutlhokovetseri u vula leswaku Ntsanwisi a a ri na dyondzo ya xiyimo xa le henhla.

Mintila ya 19 na 20, yi kombisa ndlela leyi a a tikarhata hi yona loko a ha ri mukamberi wa swikolo. 'Xi ri karhi xi buluka ximoko xa dyondzo,' 'Ximoko' i nchumu wo lukiwa hi byewu kumbe tintambhu ta dzovo lowu tirhisiwaka ku ba tihomu kumbe tidonki leti nga paniwa leswaku ti famba ti ya emahlweni. 'Buluka' yi vula ku ba ximoko ehansi xi endla mpfumawulo ku chavisa tihomu kumbe tidonki leti paniweke leswaku ti famba hi ku hatlisa. Mutlhokovetseri u vula leswaku Ntsanwisi tanihi mukamberi wa swikolo a a endla leswaku vafambisi va swikolo na vadyondzisi va tirha hi matimba.

Ntila wa 20 'Dyondzo yi kala yi nwelela ni le ka leti nweke ndzondzo.' Ku 'nwelela' i ku va mati ya nghenelela ya fika hinkwakonkwako eka nchumu wo karhi. 'Leti nweke ndzondzo' swi vula tihove leti nga vupfiki loko ti swekiwa. Mutlhokovetseri u vula vanhu lava nga twisisiki na lavo ka va nga lavi ku tirha. Ntila lowu wu kombisa leswaku a a ri na vuswikoti byo endla leswaku dyondzo yi ya emahlweni na le ka swikolo swa lavo tsandzeka na ku tikeriwa eka vufambisi bya vona bya swikolo.

Eka ntila wa 26 lowu nge: 'Yuropa na Amerika va n'wi tiva kahle n'wana N'wa-Risenga'. Yuropa na Amerika hi yan'wana ya matiko lama Ntsanwisi a nga dyondza etiyunivhesithi ta wona. I matiko lama a ya nyika dyondzo ya xiyimo xa le henhla. Laha na kona u kombisa leswaku a a ri na vutivi bya xiyimo xa le henhla. Eka ntila wa 27 lowu nge: 'Hi rihi ririmi leri a a tilumaluma eka rona?' ku tilumaluma i mavulavulelo yo kala vutitshembi kumbe ku vulavula swilo leswi u nga swi tiviki kahle. Hi ntila lowu mutlhokoveteri u vula leswaku Ntsanwisi a a tiva tindzimi hinkwato ta laha Afrika-Dzonga.

Hi mintila leyi mutlhokovetseri u swi kotile ku ndhundhuzela Ntsanwisi a kombisa vuswikoti na mintirho ya yena erixakeni ra Vatsonga.

TINHLAMULO TA SWIVUTISO SWA XIMBANGU

- (a) Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi khale ka Holobyenkulu wa Gazankulu, Phurofesa Dokodela H.W.E. Ntsanwisi loyi a a ri xikombiso lexinene hikwalaho ka mintirho yakwe leyinene erixakeni.√√ (2)
- (b) 'Ina hi yena mabulandhlela wa swikolo swa Xiluvane na Bokgakga.'/Ntila wa 11.√ (1)
- (c) tivi nchumu./B.√ (1)
- (d) Rito 'ingi' i ro komba ku navela leri vulaka loko a swi koteka. Ku 'arhavela' swi vula ku nwa mati enambyeni kumbe exihlobyeni, u ma nwa ku fana na swiharhi kumbe swifuwo. 'Xihlovo' i ndhawu leyi ku nga hlengeletana mati yo nwa lama humaka ehansi ka misava.√ Mutlhokovetseri u vula leswaku loko a swi koteka vanhu a va ta dyondza swo karhi eka vutivi na vurhangeri bya Phurofesa Dokodela H.W.E. Ntsanwisi.√√ (3)
- (e) A a dyondzekile swinene.√ (1)
- (f) Nyika vonelo ra wena. Xikombiso: Swi fanerile hikwalaho ka ku tala ka mintirho leyinene leyi endlweke hi nhenha leyi.√√ (2)

2. MAKUMASWIVUPFILE – MJ Baloyi

- 1 Xi tshama xi rhiyile ndleve makumaswivupfile,
 2 Xi lava ku twa laha va nge yi wile hi rimhondzo,
 3 Xi lava laha ku weke xidunana ntsena,
 4 Magogorho wa nkuzi a xi na mhaka na wona ngopfu hikuva swanyo swi borile,
 5 Handlekaloko ndzalama ya ha vangamanyana xi nyokovela.
- 6 Laha xi hlavelelaka kona risimu ro chavelela mi nge he yi lavi na 'Amen',
 7 Hi ri xa yi pfhumbisa yo khandla swidunana ke!
 8 Miganga ya le kusuhi hinkwayo xi dumile duu!
 9 Xi khokhomela na le malwangwini lama ha beleriweriwaka ehansi ku ta tlatlekiwa,
 10 Xi lerhisa hinkwato tintswela a xi hlawuli muhlovo a xi landzuli xiyimo a xi nyenyi nchumu.
- 11 Le kaya onge xi n'wi tirhisela murhi mutshiveri,
 12 Vhiki a hi nchumu xi nga vonakangi laha kaya.
 13 I nkuzi ya ka murimisi yi ndlandlamuxaka swivala ka, handle ka ndhivilichi.

- 14 Laha xi humaka kona xi siya ndlala ntsena,
 15 Rifa a xi ri voni nchumu, leswo n'wini a a swekela edyambyini a swi xi tovi helo.
- 16 Hi xexo makumaswivupfile xi bvutamile xa hlasela!
 17 Futhi a xi na mukhokheri, milomo yi tshama yi xipelanile.
 18 Lavo ka' mano mbuyangwana vo pfulela va tshika,
 19 Xi khoma xi hluthulela xi phujetela ku sala muhwana ntsena,
 20 Laha xi fambaka kona xi twala risema ra nyuku wa lava tietleleleke khale.

2.1 Nhlamuselo ya xithhokovetselo

Xithhokovetselo lexi xi vulavula hi wanuna loyi a sukelaka nsati wa yena ekaya a landzelela lava loveriweke hi vanuna va vona hi xikongomelo xo va dyela ndzhaka leyi va siyeriweke yona.

2.2 Nkongomelo

Dyana swa nyuku wa wena.

2.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika

MARITO	TINHLAMUSELO
Xidunana	I homu ya xinuna leyi ya ha riki yitsongo, xona xinkuzana.
Magogorho	Munhu wa khale loyi se a nga tikarhalela.
Nyokovela	Ku nghena hindlela ya vukheta eka ndhawu leyi nga nghenekiki hi ku olova.
Tintswele	Tihomu ta xisati leti nga beka ko tala.
Murimisi	Munhu loyi a dyondzisaka van'wana swa ku rima.
Khokhomela	Ku korhama u karhi u famba ka marhavi ya mitwa kumbe Swin'wana swo tlhava.
Bvutamile	I ku tumbelela munhu hi xikongomelo xo n'wi endla nsele.
Mukhokheri	Munhu wa xisati loyi a nga eka xiyimo xo xiximeka ekerekeni.
Hluthulela	Ku luma nyama u yi dya hi tihanyi na makolo.
Phujetela	I ku dya hinkwaswo tanihi tihomu loko ti nghenele nsimu ya mavele lama nga si humaka mintshetsho/michocho.
Muhwana	Mavele kumbe swirin'wa leswi dyiwaka hi swifuwo loko ku tshoveriwile.

2.4 Ku xopaxopa xithhokovetselo

- Mutlhokovetseri u tirhisile xiaki/xitwananisi 'xi' eka mintila loko a vulavula hi wanuna loyi. Xiaki/xitwananisi lexi xi tirhisiwa eka vanhu/munhu xi va xi paluxa vuswikoti, ku sola/ku bumabumela, ku rhandza/ku tsakela kumbe munhu yaloye a va a ri ntsongo.
- Eka ntila wa 1 lowu nge: 'Xi tshama xi rhiyile ndleve makumaswivupfile,' mutlhokovetseri u kombisa leswaku wanuna loyi u tshama a tinyika nkarhi wo lava ku twa laha ku nga lova wanuna leswaku a ta ya a ya chavelela hi xikongomelo xo va kanganyisa loko nkosi wu fika emakumu.
- Mutlhokovetseri u tirhisile marito ya 'rhiya ndleve' ku lava ku kombisa leswaku wanuna loyi a tshama a rindzile ku twalela laha rifu ri humeleleke kona. Eka ntila wa 2 mutlhokovetseri u ri: 'Xi lava ku twa laha va nge yi wile hi rimhondzo.' Hi ntila lowu mutlhokovetseri u lava ku tiyisisa leswaku wanuna loyi u lava ku tiva lomu rifu ri humeleleke kona. U tirhisile xivulavulelo xa 'ku wa hi rimhondzo' lexi kombisaka ku fa kumbe lomu ku dlayiweke xo fana na xifuwo, hi xikongomelo xo endla xixevo.
- Vuswikoti bya wanuna loyi byo yingisela na ku lava ku tiva byi tiyisisa ntiyiso wa leswaku yena a a tsakela ntsena ku twa lomu ku loveke munhu wa xinuna loyi a ha riki ntsongo.

Mutlhokovetseri u tirhisile rito 'xidunana' leri vulaka homu ya xinuna leyi ya ha riki yitsongo, xona xinkuzana. U lava ku kombisa matimba na nkhekhi lowu wanuna loyi a a ri na wona.

- Eka ntila lowu nge: 'Hi ri xa yi pfhumbisa yo khandla swidunana ke!' mutlhokovetseri u ya emahlweni a tiyisisa na ku va a komba ku va a nga kanakani eka ku va wanuna loyi a tsakela ngopfu minkosi leyi ku loveke wa xinuna loyi a ha riki ntsongo. Minkosi ya muxaka walowo wa yi nyawurisa. Mutlhokovetseri u tirhisile rito ra 'pfhumbisa' ku humelerisa mhaka leyi.
- Matirhiselo ya 'xi' eka ndzimana yo hetelela mintila ya 16 na 17 ya lemukisa vanhu lava khumbekaka leswaku va va na vuxiyaxiya. Matelo na migingiriko ya yena swi humelerisa hi maendli 'bvutamerile', 'hluthulela' na 'phujetela'. Ku bvutamela i ku tumbelela munhu hi xikongomelo xo n'wi endla nsele. Ku hluthulela i ku luma nyama u yi dya hi tihanyi na makolo. Ku phujetela i ku dya hinkwaswo tanihi tihomu loko ti nghenele nsimu ya mavele lama nga si humaka mitshetsho/michocho. Hinkwaswo leswi swi paluxa no tiyisisa vuswikoti kumbe maendlelo ya wanuna loyi yo hlawuleka, yo kanganyisa vavasati na ku va dyeleta rifuwo ra vona va sala va nga ha ri na nchumu.

2.5 Tithekiniki leti tirhisiweke

Nhlawulo wa marito (Dikixini): Eka ndzimana yo sungula, ntila wa 4, mutlhokovetseri u hlawula marito lama kombisaka miti leyi a yi hlaseriwa hi wanuna loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena. Swi le rivaleni leswaku loko a twalela minkosi ya vakhalabye a a nga tshineli ekusuhi. Marito ya 'magogorho wa nkuzi a xi na mhaka na wona ngopfu hikuva swanyo swi borile.' Leswi swi tiyisisa leswaku a a kumeka eminkosini ya lava va ha tsakamaka. Eka lava a a swi tiva leswaku va ta va va siyile mali yo tivikana.

Thoni: Ndzimana ya 4 yi komba ku hlundzukisiwa hi xiyimo lexi. Mutlhokovetseri a nga tsakisiwi hi munhu loyi na matirhelo ya yena. U lemukisa vanhu hi khombo leri nga va welaka loko vo tikuma va hlanganile na munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena. Leswi swi seketeriwa hi ntila wa 16 lowu nge: 'Hi xexo makumaswivupfile xi bvutamerile xa hlasela!'

2.6 Migingiriko

2.6.1 Xivutiso xa xitsalwana

Mutlhokovetseri i mutshila loyi a tirhisaka ririmi ku xongisa na ku humelerisa hungu ra xitlhokovetselo xa yena. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku kongomisa eka vutshila bya ku va a tirhisile ntsongahato eka mintila ya 1, 2, 3, 7, 16 na 17. [10]

2.6.2 Swivutiso swa ximbangu

- (a) Nyika hungu leri mutlhokovetseri a lavaka ku byela vahlayi rona hi xitlhokovetselo lexi. (2)
- (b) Kuma rito eka xitlhokovetselo leri vulaka homu ya xinuna ya khale swinene. (1)
- (c) Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hanshi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 11 a ku: 'Le kaya onge xi n'wi tirhisela murhi mutshiveri', rito 'mutshiveri' ri yimele ...
 - A muhariva.
 - B mulanguteri.
 - C nsati.
 - D mupfuni. (1)

- (d) Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke hakona nhlamuselo ya ntila wa 1 lowu nge: 'Xi tshama xi rhiyile ndleve makumaswivupfile.' (3)
- (e) Xivulavulelo xa 'yi wile hi rimhondzo' lexi humelerisiweke hi ntila wa 2 lowu nge: 'Xi lava ku twa laha va nge yi wile hi rimhondzo' xi hlamusela yini ku ya hi xitlhokovetselo lexi? (1)
- (f) Vamanana lava loveriweke hi vanuna va vona u nga va tsundzuxa yini mayelana na ndzhaka leyi va siyeriweke yona? (2)

2.6.3 TINHLAMULO

XITSALWANA

Mutlhokovetseri u tirhisile ririmi ku xongisa na ku humelerisa hungu ra xitlhokovetselo xa yena laha a paluxaka vumunhu bya wanuna loyi a landzelelaka vavasati lava loveriweke hi vanuna va vona hi xikongomelo xo va kanganyisa eka ndzhaka na rifuwo leri va siyeriweke rona. Leswi swi tiyisisiwa hi ku va a tirhisile ntsongahato eka mintila yin'wana ya xitlhokovetselo.

Mutlhokovetseri u tirhisile xiaki/xitwananisi 'xi' eka mintila loko a vulavula hi wanuna loyi. Xiaki/xitwananisi lexi i xa ntsongahato naswona xi tirhisiwa eka vanhu/munhu xi va xi paluxa vuswikoti, ku sola/ku bumabumela, ku rhandza/ku tsakela kumbe munhu yoloye a va a ri ntsongo.

Eka ntila wa 1 lowu nge: 'Xi tshama xi rhiyile ndleve makumaswivupfile,' mutlhokovetseri u kombisa leswaku wanuna loyi u tshama a tinyika nkarhi wo lava ku yingisela ku twa laha ku nga lova wanuna leswaku a ta ya a ya chavelela hi xikongomelo xo va kanganyisa loko nkosi wu fika emakumu. U tirhisile marito ya 'rhiya ndleve' ku lava ku kombisa leswaku wanuna loyi a a tshama a rindzile ku twalela laha rifu ri humeleleke kona. Mutlhokovetseri u ri: 'Xi lava ku twa laha va nge yi wile hi rimhondzo.' Hi ntila lowu u lava ku tiyisisa leswaku wanuna loyi u lava ku tiva lomu rifu ri humeleleke kona. U tirhisile xivulavulelo xa 'yi wile hi rimhondzo' lexi kombisaka ku fa kumbe lomu ku dlayiweke xo fana na xifuwo, hi xikongomelo xo endla xixevo.

Vuswikoti bya wanuna loyi byo yingisela na ku lava ku tiva byi tiyisisa ntiyiso wa leswaku yena a tsakela ntsena ku twa lomu ku loveke munhu wa xinuna. Eka ntila wa 3 mutlhokovetseri u tirhisile rito 'xidunana' leri vulaka homu ya xinuna leyi ya ha riki yitsongo. Mutlhokovetseri u lava ku kombisa matimba na nkikhiki lowu wanuna loyi a a ri na wona. [10]

TINHLAMULO TA SWIVUTISO SWA XIMBANGU

- (a) Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wanuna loyi a sukelaka nsati wa yena ekaya a landzelela lava loveriweke hi vanuna va vona hi xikongomelo xo va dyela ndzhaka leyi va siyeriweke yona.√√ (2)
- (b) 'Magogorho.'√ (1)
- (c) nsati./C.√ (1)
- (d) 'Ku rhiya ndleve' i xivulavulelo lexi hlamusela ku yingisela hi vukheta swinene leswaku u nga hundziwi hi nchumu.√ Mutlhokovetseri u humelerisa mhaka ya leswaku wanuna loyi a a famba a yingisela mahungu hi matlhelo hinkwawo ku twalela laha ku nga na rifu kona, leswaku a ta kongoma kona.√√ (3)
- (e) Xi hlamusela ku va wansati emutini a loveriwile hi nuna wa yena.√ (1)
- (f) Ndzi nga va tsundzuxa leswaku va fanela va tlhariha, va nga dyeriwi ndzhaka leyi va siyeriweke yona hi vanuna va vona.√√ (2)

3. KASI WENA U YIMILE KWIHI? – MA Khosa

- 1 Evurhongweni bya le ximixweni,
- 2 Loko nkulungwana wu biwa,
- 3 Loko va xi bavisela va tlhela va swi yimbelelela,
- 4 Va ku xi basile xi lo cacaa!
- 5 Va bavisela wena,
- 6 Va vitana mina na wena,
- 7 Na yena i xiphemu xa swona leswi.

- 8 Hi halayani tlhelonyana ku vandlamula ogene, u tlulerile.
- 9 Va tova ogene va tlhela va kokela va ri karhi va gigela swi nuhela.
- 10 Vahlaveri va balesela ni mikolo hi ku kolola.
- 11 Va chayela wena.
- 12 Va yimbelelela wena.

- 13 Loko vafundhisi va chumayela,
- 14 Va bokoloka va fa na marito,
- 15 Va chumayelela wena,
- 16 Va hlayela wena Rito,
- 17 U va u ri karhi u va vona hambu ku va twa?

- 18 Loko comana ri vambiwa,
- 19 Ri neketiwa kahle edyambyini,
- 20 Va anakela wena,
- 21 Va chayela wena,
- 22 Ndhlozi ri ntlurhuka na rhonge,
- 23 Hi wena u ri dzahisaka fole.

- 24 Kasi wena u va u yimile hi kwihi?
- 25 Kasi wena u wela eka wihi mfumo wa kona?
- 26 Kasi wena u thela kwihi xibalo xaku?
- 27 Kasi wena u tirhela tihosi tingani?

- 28 Leswi masiku ya fambaka ke?
- 29 Mhuti va ri yi biwa ya ha ri na mahika.
- 30 Phela xinamu xi dlele nkwahle.
- 31 U ta teka rini goza?

- 32 Makwerhu, munyama na ku vonakala a swi hlangani.
- 33 Ku vonakala ku hlongola munyama.
- 34 N'hwari-mbirhi, yin'we yi tshwa nkanga.
- 35 Mhisi ya mikoka mimbirhi, yi phatluka nyonga, teka goza ra ha vona.

3.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a tinghenisaka eka vukhongereri bya xikreste na bya ndhavuko hi nkarhi wun'we, loyi a tsundzuxiwaka ku hatla a hlawula byin'we nkarhi wu nga si hela.

3.2 Nkongomelo

Vukhongereri byo kala u nga titivi leswaku u wela kwihi.

3.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika

MARITO	TINHLAMUSELO
Ximixweni	Nkarhi wa namixo.
Bavisa	Maendlelo yo huwelela nimixo emutini lowu ka ha ku hlutiwaka byalwa ku rhamba vanwi va byona leswaku va ta nwa hikuva se byi vupfile.
Basile	Ku va khuvi ra byalwa lebya ha ku swekiwaka ri ri na muhlovo wo basa ku kombisa leswaku byalwa byi ringanerile ku nwiwa.
Vandlamula	Ku chaya hi matimba ka swichayachayani swo fana na macomana kumbe mindzhumba.
Kokela	Ku chaya xo karhi u ri lehisa kumbe ku tsanyula mpfumawulo wa kona ku nandzihisa risimu.
Gigela	Ku humesa mpfumawulo lowu seketelaka na ku nyiketana na wa loyi a rhangelaka eka vuyimberile kumbe ku chaya swichayachayani.
Balesela	Ku yimbelelela ehenhla.
Kolola	Ku rilela ehenhla hi rito ro bumbulanyana.
Bokoloka	Ku vulavulela ehenhla swinene.
Neketiwa	Ku veka macomana u ya seketela hi khumbi edyambyini leswaku ya vambeka.
Ndhlozi	Mimoya leyi humaka loko munhu a ri na swikwembu.
Rhonge	Nchumu lowu ambariwaka emilengeni leswaku wu endla mpfumawulo wa ku cha, cha, cha, loko ku ciniwa.
Xibalo	Mali leyi hakeriwaka ya ku thela ehosini.

3.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a nga titiviki leswaku u wela kwihi loko swi ta eka vukhongeri. Mutlhokovetseri u vilela hi maendlelo ya munhu loyi lamo wela hinkwako ematshan'weni yo hlawula man'we a tshama eka wona. Nhlokomhaka ya xitlhokovetselo 'Kasi wena u yimile kwihi?' i xivutiso laha a lavaka ku kuma nhlamulo yo twisiseka eka loyi a n'wi vutisaka. Ku tirhisiwa ka rito ra 'kasi' eka nhlokomhaka leyi swi kombisa ku hlamala ka swiendlo swa munhu loyi. Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u hlamusela timhaka ta byalwa bya Xintu lebyi nga vila kahle, byi nandzihaka hi ku va xikhuvi xa kona xi basile, naswona byi va byi ringanerile ku nwiwa, u ri 'xi basile'. Ku rhambiwa vanhu leswaku va ta nwa, u ri 'va xi bavisa'. U kombisa leswaku eka lava nwaka byalwa bya Xintu munhu loyi na yena u kona. Leswi swi tiyisisiwa hi ntila wa 7 lowu nge: 'Na yena i xiphemu xa swona leswi.'

Mutlhokovetseri eka tindzimana ta 2 na 3 u kombisa ndhawu ya le kerekeni laha ku nga na vuyimbeleri bya mpfumawulo wa le henhla swinene. U ri 'ku vandlamula ogene' na 'vahlaveleri va balesela', leswi vulaka leswaku xichayachayani xa ogene xi chayeriwa ehenhla swinene loko na vayimbeleri va huwelela swinene na vona. U tlhela a kombisa na vafundhisi lava huwelelaka swinene 'bokoloka' loko va ri ku dyondziseni ka rito ra Xikwembu 'chumayela'. Mutlhokovetseri u kombisa leswaku munhu loyi u va a ri kona endhawini leyi. U heta ndzimana ya vunharhu hi xivutiso lexi lavaka ku tiva loko a swi twisisa leswi chumayeriwaka. Leswi swi tiyisisiwa hi ntila wa 17 lowu nge: 'U va u ri karhi u va vona hambu ku va twa?'

Hi ndzimana ya 4 mutlhokovetseri u kombisa timhaka ta ripfumelo ra ndhavuko laha a kombisaka leswaku na le ka rona munhu loyi u kona. Leswi swi paluxeka eka mintila ya 22 na 23 leyi nge: 'Ndhlozi ri ntlurhuka na rhonge,' na 'Hi wena u ri dzahisaka fole.' Mintila leyi yi kombisa leswi humelelaka loko munhu a humeriwile hi swikwembu, laha loko se swi humile kutani swi lava ku dzahisiwa fole, ku nga yena a swi dzahisaka.

Ntirho lowu wo dzahisa fole a wu endliwi hi munhu un'wana na un'wana, wu endliwa hi munhu wa nkoka loyi a hlawuriweke. Leswi swi paluxa leswaku a nga hlaleli kunene kambe u na xiave lexikulu eka timhaka ta mandhlozi.

Eka ndzimana ya 5 mutlhokovetseri u tlhela a vuyelela marito 'kasi wena u' lama fambaka na mbuyelelo wa mimfungho ya swivutiso. Mbuyelelo wa marito wu tshikelela ku vilela ka yena hi ku va munhu loyi a wela eka vupfumeri lebyi kanetanaka. Leswi tikombaka hi marito lama nge '...u wela eka wihi mfumo wa kona?' Laha mfumo ku vuriwa vupfumeri ku nga bya ka xikreste kumbe bya ndhavuko. Eka ntila wa 26 mutlhokovetseri u ri: 'Kasi wena u thela kwihhi xibalo xaku?' Ku thela xibalo i ku hakela mali yo karhi hi lembe eka hosi ya ndhawu yoleyo ku tiyisisa leswaku u tshama etikweni ra yona. Leswi swi komba ku tshembeka na ku va u xixima vuhosi bya yona.

Ndzimana ya 6 yi byela munhu loyi ku hatlisa a hlawula tlhelo rin'we leri a nga ta wela eka rona. Yi sungula hi xivutiso yi tlhela yi hela hi xivutiso, 'Leswi masiku ya fambaka ke?' na 'U ta teka rini goza?' Xivutiso lexo sungula xi n'wi susumeta ku hatlisa a hlawula tlhelo rin'we hikuva nkarhi wa n'wi siya. Xa vumbirhi xi n'wi susumeta ku vula nkarhi kumbe siku leri a nga ta hlawula tlhelo hi rona.

Eka ndzimana yo hetelela mutlhokovetseri u hlohlotela munhu loyi ku hlawula vupfumeri bya xikreste. Leswi swi humelerisiwa hi ntila wa 33 lowu nge: 'Ku vonakala ku hlongola munyama.' Lawa i marito lama humaka eka Bibehe laha ku vonakala ku yimelaka swa ka Xikwembu ivi munyama wu yimela swo ka swi nga ri swa ka Xikwembu

3.5 Tithekiniki leti tirhisiweke

Mafunghelo: Mutlhokovetseri u tirhisile hefemulo, xivutiso na hiko ku paluxa timhaka ta yena.

Hefemulo na hiko: Eka tindzimana ta 1, 3 na 4 mutsari u tirhisile hefemulo ku antswisa nkholuloko wa xitlhokovetselo xa yena. Eka ndzimana ya 1 ku na hefemulo eka mintila ya 1, 2, 3, 5 na 6, leswi antswisaka nkholuloko wa hungu lowu fikaka wu yimisiwa hi hiko eka ntila wo hetelela wa 7. Eka ndzimana ya 3 na kona hefemulo yi tirhile ku longoloxa migingiriko yo chumayela Rito leyi emakumu mutlhokovetseri a vutisaka loko munhu loyi a yi tekela enhlokweni. Hefemulo eka ndzimana ya 4 yi tirhisiwile ku longoloxa migingiriko ya swa ndhavuko ivi a tirhisa hiko ku gimeta mhaka ya yena. 'Hi wena' ekusunguleni ka ntila wa 23 yi komba ku tshikelela leswaku a ku na un'wana kutani hiko yi komba leswaku swi herile, a swi lavi ku kanetiwa.

Xivutiso: Mutlhokovetseri u tirhisile mfungho wa xivutiso eka ntila wa 17, ndzimana ya 5 na mintila ya 28 na 31. Eka ntila wa 17 xivutiso xi komba leswaku a a fanele a swi twa leswi vuriwaka ekerekeni. Eka ndzimana ya 5 swivulwa hinkwaswo i swivutiso leswi sungulaka hi marito, 'kasi wena u'. Rito ra 'kasi' ri komba ku hlamala ka maendlelo lama yo wela eka vupfumeri lebyimbirhi. Mbuyelelo wa swivutiso leswi wu tshikelela ku hlamarisa ka vumunhu bya munhu loyi. Xivutiso xa ntila wa 28 xi sungula ndzimana hi ku lemukisa munhu loyi leswaku nkarhi wa n'wi siya. Mutlhokovetseri u tirhisile xivutiso ku fikisa hungu ra yena. Xivutiso xa ntila wa 31 xi heta ndzimana hi ku hlohlotela munhu loyi ku teka goza. Mutlhokovetseri u tirhisile xivutiso ku byela munhu loyi leswaku a hatla a hlawula vukhongeri bya xikreste.

Hiko: Mutlhokovetseri u tirhisile hiko eka ndzimana yo hetelela ku songa timhaka na ku tsundzuxa. Xivulwa xin'wana na xin'wana eka ndzimana leyi xi hela hi hiko. Leswi swi vula leswaku ndzimana leyi yi hlaiwa hi ku nonoka. Hiko eka ndzimana leyi yi kombisa leswaku timhaka ta kona i ta nkoka naswona i switsundzuxo leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni.

Thoni: Mutlhokovetseri wa vilela eka xitlhokovetselo lexi. U vilerisiwa hi maendlelo ya ku va munhu a wela eka vupfumeri hinkwabyo ematshan'weni yo wela eka byin'we ku nga bya xikreste. Nhlokomhaka ya xitlhokovetselo hi yoxe 'Kasi wena u yimile kwihi?' yi komba ku vilela. Marito ya '...munyama na ku vonakala a swi hlangani' ma huma eBibeleni laha munyama wu yelanisiwaka na ku gandzela swikwembu kasi ku vonakala ku yelanisiwa na ku gandzela Xikwembu. Marito lawa ya sola vupfumeri bya ndhavuko ya ndhunduzela bya xikreste.

Moya: Xitlhokovetselo lexi xi nga humelerisa moya wo hambana eka vahlayi va vupfumeri byo hambanahambana. Xi nga humelerisa moya wo khunguvanyeka eka lava nga eka vupfumeri bya ndhavuko va twa onge mutlhokovetseri u sola vupfumeri bya vona. Xi nga tisa ntsako eka lava nga eka vupfumeri bya xikreste hi ku va xi seketela vupfumeri bya vona.

Aluxini: Mutlhokovetseri u tirhisile aluxini tanihi thekiniki yo humelerisa mahungu ya yena eka mintila ya 32 na 33 leyi nge, 'Makwerhu, munyama na ku vonakala a swi hlangani.' na 'Ku vonakala ku hlongola munyama.' Marito lawa ya tirhisiwa eBibeleni ku hlamusela mikhuva na mahanyelo yo karhi. 'Munyama' swi vula vubihhi kasi 'ku vonakala' swi vula vunene. Mutlhokovetseri u humelerisile hungu leri hindlela yo tumbela laha a tirhisaka aluxini ku kombisa leswaku vupfumeri bya ndhavuko byi bihile kasi lebya xikreste byi sasekile.

3.6 Migingiriko

3.6.1 Xivutiso xa xitsalwana

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hindlela ya vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla, u ri karhi u kongomisa eka nkoka wa ku vuyeleriwa ka swivutiso eka mintila ya 17, 24-27, 28 na 31. [10]

3.6.2 Swivutiso swa ximbangu

- (a) Hlamusela leswi mutlhokovetseri a byelaka vahlayi swona hi xitlhokovetselo lexi. (2)
- (b) Tsavula ntila eka xitlhokovetselo lowu vulaka leswaku ku tirha mintirho yimbirhi hi nkarhi wun'we a swi koteki. (1)
- (c) Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Rito 'kasi' eka nhlokomhaka ya xitlhokovetselo leyi nge: 'Kasi wena u yimile kwihi?' ri kombisa ku ...
 - A tsaka.
 - B kanakana.
 - C vilela.
 - D lerisa. (1)
- (d) Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke hakona nhlamuselo ya ntila wa 29 lowu nge: 'Mhuti va ri yi biwa ya ha ri na mahika.' (3)
- (e) Xana riviti 'ximixweni' eka ntila wa 1 lowu nge: 'Evurhongweni bya le ximixweni,' ri vula yini? (1)
- (f) U vona onge eka ndzimana yo hetelela mutlhokovetseri u swi kotile ku tirhisa mfungho wa hiko hi mfanelo ku humelerisa hungu ra yena ke? Seketela nhlamulo yo hetelela. (2)

3.6.3 TINHLAMULO

XITSALWANA

Mutlhokovetseri u tirhisile ririmi hindlela ya vutshila ku hlamusela munhu loyi a nga swi kotiki ku hlawula leswi a faneleke ku hanyisa xiswona exikarhi ka ripfumelo ra xikreste na ra ndhavuko. U humelerisile mhaka leyi hi ku vuyelela swivutiso leswi nkoka wa swona ku nga ku tiyisisa/tshikelela hilaha a nga twisisiki hakona xivangelo xo va munhu loyi a tsandzeka ku teka xiboho hi tlhelo ra ripfumelo leri a faneleke ku hanya hi rona.

Eka ntila wa 17 lowu nge: 'U va u ri karhi u va vona hambi ku va twa?' Mutlhokovetseri u tirhisile xivutiso xa nkanhlamulo ku lava ku tiva loko loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a swi kota ku landzelerisa leswi vafundhisi va vaka va vulavula hi swona. Ku va ku vuyeleriwile swivutiso eka mintila ya 24 ku fika eka 27 swi tiyisisa/tshikelela hilaha munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a hlanganisaka mutlhokovetseri nhloko hakona loko swi ta eka hanyelo ra yena hikuva a swi tikombi leswaku ripfumelo ra yena ri le ka tlhelo rihi: ebyalweni wa kumeka; loko ku biwa macomana u cina swi huma embilwini kasi na le kerekeni a nga pfumaleki.

Mutlhokovetseri eka ntila wa 28 lowu nge: 'Leswi masiku ya fambaka ke?' u tirhisile xivutiso ku ri ndlela yo kombisa loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena leswaku u fanele a hlawula ripfumelo leri a faneleke ku hanya hi rona hikuva nkarhi wo hanya wu le ku heleni. Hi xivutiso lexi nga eka ntila wa 31 lowu nge: 'U ta teka rini goza?' mutlhokovetseri wa ha yisa emahlweni ku lava ku tiva leswaku loyi a tlhokovetselaka hi yena u ta hlawula rini ripfumelo leri a faneleke ku hanya hi rona. Matirhiselo ya mutlhokovetseri ya swivutiso eka xitlhokovetselo lexi ya humelerisa vutshila bya yena byo paluxa hungu hi munhu loyi a nga swi kotiki ku hlawula leswi a faneleke ku hanyisa xiswona exikarhi ka ripfumelo ra xikreste na ra ndhavuko. [10]

TINHLAMULO TA SWIVUTISO SWA XIMBANGU

- (a) Mutlhokovetseri u byela vahlayi hi munhu loyi a nga swi kotiki ku hlawula ripfumelo leri a faneleke ku va eka rona exikarhi ka ra xikreste na ra ndhavuko.√√ (2)
- (b) 'N'hwari-mbirhi, yin'we yi tshwa nkanga.'/Ntila wa 34.

KUMBE

- 'Mhisi ya mikoka mimbirhi, yi phatluka nyonga, teka goza ra ha vona.'/Ntila wa 35.√ (1)
- (c) vilela./C.√ (1)
- (d) 'Mhuti yi biwa ya ha ri na mahika' i xivuriso lexi hlamuselaka leswaku mhaka yi lulamisiwa ka ha ri na nkarhi.√ Hi ntila lowu mutlhokovetseri u hlamusela leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a hlawule vukhongeri byin'we ka ha ri na nkarhi.√√ (3)
- (e) Matakuxa/namixo swinene/namixo loko dyambu ri nga si huma.√ (1)
- (f) Nyika vonelo ra wena. Xikombiso: Mutlhokovetseri u swi kotile ku tirhisa hiko hi mfaneko eka mintila hinkwayo ya ndzimana yo hetelela. Hiko leyi yi kombisa nkoka wa switsundzuxo leswi a n'wi nyikaka swona./Hiko leyi yi hunguta rivilo ra xitlhokovetselo, yi endla leswaku loyi a byeriwaka a kota ku swi landzelela hi ku olova.√√ (2)

4. HI LO YINI HINA? – MA KHOSA

- 1 Kasi ku humelela yini?
- 2 Kasi hi lo yini hina?
- 3 Noyi wa kona kasi i mani?
- 4 Mali ya kona kasi va lo yi chela yini?

- 5 Lero hi ka hi yi lwela kunene!
- 6 Lero vana va ndhoda va kala va kamanela yona!
- 7 Leswi na le ndlwini ya Hosi va dlidlimbetanelaka yona ke?
- 8 Kasi hi lo yini hina?

- 9 Loko munhu a kala a kota ku pfula Bibebe,
- 10 Loko a kala a kota ku yima a vulavula,
- 11 Mi ta twa ku: 'Ndzi totiwile.'
- 12 Ndzi hlawuriwile ku byisa tinyimpfu ta Tatana.

- 13 Ha tikereke a hi tikereke i tanani mi ta vona!
- 14 Swifundhisana swo pfumala na maphepha i matutu.
- 15 Nhlengeletano ya kona i nsati na vana.
- 16 Ku lweriwa minyikelo, xindhichana ka!

- 17 Loko va vula va ri: 'Hi tirhela Hosi.'
- 18 Xihlamariso xiyenge xa minyikelo i petapeta.
- 19 Vaneri a va ri fambisa mahala.
- 20 Namuntlha se swa yila.
- 21 Na nkosi wunene lowu se wa xaviwa.

- 22 Lomu switichini ne switimeleni,
- 23 Ku twala ntsena ku: 'Ku katekile voko leri nyikaka.'
- 24 Lera ka yena hambu ro ka ri nga kateki ke!
- 25 Ntsena loko yena a kume cheleni.

- 26 Hosi yona yi ri yini?
- 27 Mi ri impela yi nga tinyungubyisa hi hina?
- 28 Mi ri hi nga wela eka leti funghiweke?
- 29 A hi nge vuriwi lava nge: 'Hosi, Hosi'?
- 30 Mi ri hi ta ku vona ku fuma ka matilo?
- 31 Hlambanyani!

4.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vanhu lava tirhisaka Rito ra Xikwembu ku tiendlela mali laha mutlhokovetseri a vilelaka leswaku a swi tshamisekangi naswona swi ta va sivele ku nghena ematilweni.

4.2 Nkongomelo

Vukhongereri byo tilavela mali ku tlula ku fambisa Rito ra Xikwembu.

4.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika

MARITO	TINHLAMUSELO
Ndhoda	Munhu wa rimbewu ra xinuna.
Kamanela	Ku lwa hi ku wisanela ehansi.
Byisa	Ku khayima swifuwo swo fana na tihomu kumbe timbuti.
Matutu	Ku va swilo swi tele swinene.
Petapeta	Ku teka nkarhi wo leha swi nga heli.
Nkosi	Ntirho wo heleketa mufi endlwini ya yena yo hetelela.
Vaneri	Vafundhisi va khale va Valungu vo huma eSwisa va kereke ya Swiss Mission lava a va tile haleno Afrika-Dzonga hi xikongomelo xo sungula kereke eka rixaka ra Vatsonga Machangana.

4.4 Ku xopaxopa xithhokovetselo

Xithhokovetselo lexi xi vulavula hi timhaka ta vukreste na vafundhisi lava tiendlelaka mali hi rito ra Xikwembu. Nhlokomhaka ya xona 'Hi lo yini hina?' i xivutiso xo pfumala nhlamulo lexi kombisaka ku vilela ka mutlhokovetseri hi mhaka leyi a rungulaka yona.

Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u vutisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo. Swivutiso leswi swi tshikelela leswaku leswi swi humelelaka a nga swi twisisi naswona a nga yimi na swona. U tlhela eka mintila ya 1 na 2 a vuyelela rito 'kasi' leri tshikelelaka ku hlamarisa ka mahanyelo na matikhomelo ya vafundhisi loko swi ta eka mali.

Hi ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri u kombisa hilaha mali yi vangaka dzolonga evanhwini hakona. U kombisa leswaku vanhu va lwa va lwela mali, leswi tikombaka hi marito, '...vana va ndhoda va kala va kamanela yona' Rito 'ndhoda' ri vula munhu wa rimbewu ra xinuna kasi vana va ndhoda swi vula vana va tatana un'we. 'Kamanela' i rito leri humaka eka rito ra kamana leswi vulaka ku wiselana ehansi kumbe ku vumbuludzana ehansi. Laha mutlhokovetseri u lava ku kombisa leswaku vana va tatana un'we va lwa kumbe ku dlayana va lwela mali. Na xivulwa xa '...ni le ndlwini ya Hosi va dlidlimbetanelaka yona ke?' Rito 'Hosi' ri sungula hi letere lerikulu ku kombisa leswaku ri vula Xikwembu. 'Endlwini ya Hosi' hi le kerekeni kasi 'dlidlimbetanelaka' i rito leri humaka eka nsinya wa riendli 'dlidlimbeta' leswi vulaka ku susumeta. Laha mutlhokovetseri u kombisa leswaku na le tikerekeni vanhu va lwa va lwela mali ya kereke. U hetelela ndzimana leyi ya 2 hi xivutiso xa 'Kasi hi lo yini hina?' leswi kombisaka ku hlamala ku lwa ka vanhu lava nga maxaka na lava khongelaka swin'we. Eka tindzimana ta 3, 4 na 5 mutlhokovetseri u kombisa muxaka wa vanhu lava pfulaka tikereke, ku pfumala vuswikoti ka vona na vuxisi lebyi va nga na byona.

Eka ntila wa 9 u ri, 'Loko munhu a kala a kota ku pfula Bibebe.' Leswi swi kombisa leswaku munhu wa kona a nga swi dyondzelangi naswona u hava vutivi bya leswi nga endzeni ka Bibebe. Laha u kombisa leswaku vanhu lava a va tivi nchumu hi timhaka ta Xikwembu. Leswi swi seketeriwa hi ntila wa 14 lowu nge, 'Swifundhisana swo pfumala ni maphepha i matutu.' 'Swifundhisana' i rito leri yisiweke eka ntsongahato lowo komba ku sola. Ku pfumala maphepha i ku va va nga swi paselangi kasi 'matutu' swi vula ku va swilo swi tele swinene. Mutlhokovetseri u vula leswaku va tele ngopfu vafundhisi lavo kala va nga swi dyondzelangi. U ya emahlweni a kombisa leswaku i vanhu lava tilavelaka mali ntsena a va na mhaka na Rito ra Xikwembu. Leswi swi tikomba hi marito lama nga eka ntila wa 18 lama nge, '...xiyenge xa minyikelo i petapeta.' Xiyenge xa minyikelo i nkarhi lowu ekerekeni vappumeri va humesaka mali yo nyikela kasi 'petapeta' swi vula ku teka nkarhi wo leha swinene kumbe ku hlwela ku hela. Mutlhokovetseri u vula leswaku ekerekeni ya kona xiyenge xa ku humesa mali xi nyikiwa nkarhi wo leha swinene.

Eka ntila wa 21 lowu nge: 'Na nkosi wunene lowu se wa xavisiwa' rito 'nkosi' ri vula ntirho wo heleketa mufi endlwini ya yena yo hetelela kasi rito 'xavisiwa' ri vula ku hakerisiwa mali leswaku va ku endlela swo karhi. Hi ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku vafundhisi lava va hakerisa mali loko vanhu va lava ku fambiseriwa nkosi.

Hi ndzimana yo hetelela mutlhokovetseri u heta hungu ra yena hi ku vutisa swivutiso leswi kombaka ku vilela. U vilerisiwa hi ku hoxeka ka leswi endlwaka hi vafundhisi lava. U tlhela a vilerisiwa hi ku chava leswaku Xikwembu xi ta va alela ku nghena ematilweni. Leswi swi tikomba hi ntila wa 29 lowu nge: 'A hi nge vuriwi lava nge: 'Hosi, Hosi'? Marito ya 'Hosi, Hosi' ma kumeka eBibeleni naswona ma tolovelekile, ma vula leswaku a hi hinkwavo lava nghenaka tikereke va nga ta nghena ematilweni.

4.5 Tithekiniki leti tirhisiweke

Mafungelo: Mutlhokovetseri u tirhisile ngopfu mimfungho ya xivutiso, xihlamalo na swirhatana.

Xivutiso: Mutlhokovetseri u tirhisile xivutiso 'Hi lo yini hina?' ku thya nhlokomhaka ya xitlhokovetselo xa yena. U tirhisile swivutiso eka ndzimana yo sungula, mintila ya 7 na 8 na le ka ndzimana yo hetelela, mintila ya 27, 28 na 30. Eka ndzimana yo sungula na yo hetelela ku na swivutiso swo kala tinhlamulo. Eka ndzimana yo sungula swi komba ku vilela na ku nga twisisi swilo leswi endlwaka hi vafundhisi lavo tilavela mali. Eka ndzimana yo hetelela swi komba ku vilela na ku chuhela vafundhisi lava leswaku a va nga ngheni ematilweni. Eka mintila ya 7 na 8 kona swivutiso swi komba ku hlamala swiendlo leswo lwela mali ya kereke ekerekeni.

Xihlamalo: U tirhisile xihlamalo eka mintila ya 5 na 6 ku komba ku sola mhaka yo lwela mali eka vanhu na le ka vana va tatana un'we. Eka ntila wa 13 xihlamalo xi sola ku tala ka tikereke ta vuxisi. Lexi nga eka ntila wa 16 xi komba ku koya kumbe ku khovolela mhaka ya ku sungula kereke hi xikongomelo xo lava mali ntsena. Eka ntila wa 24 xihlamalo xi komba ku sola marito ya vuxisi lama tirhisiwaka hi vafundhisi lava. Xihlamalo lexi nga eka ntila wa 29 xi tshikelela/tiyisisa leswaku vafundhisi lava a va nga ngheni ematilweni.

Swirhatana: Mutlhokovetseri u tirhisile swirhatana eka mintila ya 11, 17, 23 na 27 ku tshaha marito ya vafundhisi na lama humaka eBibeleni. Mintila ya 11, 17 na 23 leyi nge, 'Ndzi totiwile', 'Hi tirhela Hosi' na 'Ku katekile voko leri nyikaka' yi humelerisa marito yo onga lama tirhisiwaka hi vafundhisi lava hi xikongomelo xo xisa vanhu. Mutlhokovetseri u tshikelela mhaka ya vuxisi lebyi endlwaka hi vafundhisi. Eka ntila wa 27 lowu nge, 'Hosi, Hosi' u tshahile marito lawa ya le Bibeleni ku tiyisisa leswaku a va nge ngheni ematilweni.

4.6 Migingiriko

4.6.1 Xivutiso xa xitsalwana

Xopaxopa xitlhokovetselo lexi nga laha henhla u ri karhi u kombisa vutshila bya mutlhokovetseri byo tirhisa swirhatana eka mintila ya 17, 23 na 27 na xihlamalo eka mintila ya 13 na 29 ku humelerisa hungu ra xitlhokovetselo xa yena.

[10]

4.6.2 Swivutiso swa ximbangu

- (a) Hi yihi mhakankulu leyi mutlhokovetseri a vulavulaka hi yona eka xithhokovetselo lexi? (2)
- (b) Hi wihi ntila eka xithhokovetselo lowu hlamuselaka hilaha vanhu vo karhi va vulaka hakona leswaku va na moya lowo kwetsima lowu kombisaka leswaku va pfumerile eka Kreste na ku va va tirhisiwa hi yena minkarhi hinkwayo? (1)
- (c) Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. 'Yindlu' leyi mutlhokovetseri a vulavulaka hi yona eka ntila wa 7 lowu nge: 'Leswi ni le ndlwini ya Hosi va dlidlimbetanelaka yona ke?' u vula ...
- A ehosini.
B ekaya ka vona.
C epalamendhe.
D ekerekeni. (1)
- (d) Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke hakona nhlamuselo ya ntila wa 13 lowu nge: 'Ha tikereke a hi tikereke i tanani mi ta vona!' (3)
- (e) Hlamusela leswi ntila wa 21 lowu nge: 'Na nkosi wunene lowu se wa xaviwa' wu vulaka swona. (1)
- (f) U nga vula yini ehenhla ka mintila ya 15 na 16 leyi nge: 'Nhlengeletano ya kona i nsati na vana' na 'Ku lweriwa minyikelo, xindhichana ka!?' (2)

4.6.3 TINHLAMULO

XITSALWANA

Mutlhokovetseri u tirhisile mimfungho ya swirhatana ku tshaha marito ku tiyisisa hungu ra yena. U tirhisile na xihlamalo ku humelerisa ku titwa ka yena hi vafundhisi lavo tisungulela tikereke hi xikongomelo xo tiendlela mali.

Mutlhokovetseri u tirhisile swirhatana ku tshaha marito lama vuriwaka hi vafundhisi loko va kanganyisa vanhu. Eka ntila wa 17 lowu nge: 'Hi tirhela Hosi' u tshahile mavunwa lama va vulaka wona loko va lava mali ya nhlengo. Rito 'Hosi' ri tsariwile hi letere lerikulu ku kombisa leswaku ri vula Xikwembu. Hi ku ya hi xikreste ku tirhela Hosi i ku tshembeka na ku tirhisa mali ya nhlengo ku pfuna kereke, laha na matirhelo ya yona ya lawuriwaka hi vakreste. Swirhatana eka marito lawa swi komba leswaku leswi va swi vulaka a hi ntiyiso. Eka ntila wa 23 lowu nge: 'Ku katekile voko leri nyikaka' u tshahile marito ya le Bibeleni lawa ya hlohlotelaka vakreste ku nyikela leswaku ntirho wa Xikwembu wu ta ya emahlweni. Vafundhisi lava va tirhisa marito lawa hi vuxisi ku tikumela mali emabazini na le switimeleni. Hi marito lama nga eka ntila wa 27 lama nge: 'Hosi, Hosi' mutlhokovetseri u tshahile marito ya le Bibeleni lama vulaka leswaku a hi vanhu hinkwavo lava tivulaka vakreste va nga ta nghena etilweni. Hindlela leyi u vula leswaku vafundhisi va muxaka lowu a va nga ngheni etilweni.

Eka ntila wa 13 lowu nge: 'Ha tikereke a hi tikereke i tanani mi ta vona!' u tirhisile xihlamalo emakumu ka xivulwa ku humesa mpfumawulo wo huwelela lowu kombaka ku hlamala, loko marito 'tanani mi ta vona!' ya vula leswaku ti tele ngopfu. Laha mutlhokovetseri u hlamala na ku vilerisiwa hi ku tala ka tikereke. 'Hlambanyani!' Eka ntila wo hetelela yi songa xithhokovetselo. Rito 'hlambanyani' ri komba ku sola kumbe ku kaneta. Mutlhokovetseri u sola leswi endliwaka hi vafundhisi lava a tlhela a kaneta leswaku a va nga ngheni etilweni.

Mutlhokovetseri u swi kotile ku tirhisa swirhatana na xihlamalo ku sola maendlelo ya vafundhisi lavo tirhisa rito ra Xikwembu ku tifumisa.

TINHLAMULO TA SWIVUTISO SWA XIMBANGU

- (a) Mutlhokovetseri u vilerisiwa hi ku tala ka tikereke etikweni na hilaha vafundhisi va ku tala va tirhisaka vito ra Xikwembu hakona ku tivuyerisa hi tlhelo ra mali. U kombisa na leswaku rirhandzu ra mali ri nga hambanisa hambu ku ri maxaka. Mutlhokovetseri u hetelela hi ku vula leswaku vukhongereri bya ntiyiso byi ta tikomba hi siku ra makumu.√√ (2)
- (b) 'Mi ta twa ku: 'Ndzi totiwile.'/Ntila wa 11.√ (1)
- (c) ekerekeni./D.√ (1)
- (d) Xivulwa xa 'Ha tikereke a hi tikereke i tanani mi ta vona!' xi vula ku tala ku tlula mpimo/ku thathela.√ Hindlela leyi mutlhokovetseri u kombisa hilaha tikereke ti taleke hakona etikweni masiku lawa.√√ (3)
- (e) Ntila lowu wu hlamusela leswaku loko ku loviwile vafundhisi va lava ku hakeriwa ku va va fambisa ntirho wa nkosi.√ (1)
- (f) Ndzi nga vula leswaku tanihileswi ekerekeni ku yaka vanhu vo hambanahambana i swa nkoka leswaku loko ku va na nhlengeletano ku va na swirho swo hambanahambana, ku nga ri ndyangu wa mufundhisi ntsena na leswaku ku fanele ku va na komiti leyi tirhanaka na swa minyikelo leswaku yi ta tirhisiwa hi mfanelo eka swilaveko swa kereke.√√ (2)

5. MBILU YA WENA I LWANDLE – MT Mahuntsi

- 1 Mbilu yanga ya ku hlamala,
- 2 Yi hlamala hanyelo ra wena.
- 3 U hanya onge a wu wa misava leyi,
- 4 U hanya bya Gabriele,
- 5 Gabriele ntsami ya Matilo,
- 6 Kumbe na sweswi u ntsami swi tivana na mani?

- 7 U dyondzise hi mani ku hlayisa ndyangu?
- 8 U swi kotisa ku yini ku hletela swiciwana,
- 9 Swiciwana swo tlhotlhorhiwa hi munghana?
- 10 U swi kotisa ku yini ku tiyisela vingi,
- 11 Loko van'wana va ku a va hlambi va nuha?
- 12 U swi kotisa ku yini ku hanya na vahariva,
- 13 Loko van'wana va ku va na vukwele na tsheda?

- 14 Mbilu ya wena i lwandle nkatanga.
- 15 Phela lwandle ri rhwala hinkwaswo,
- 16 Phela lwandle ri amukela hinkwaswo,
- 17 Phela lwandle ri susa mabadi.
- 18 Phela tihlampfi na swikokovi swi hanya swin'we kona hi kurhula elwandle.

- 19 Hambileswi ta le Tilweni ti tiviwaka hi Mumbi,
- 20 Mina ndzi ri Matilo yo ku be!
- 21 Hambileswi mhungubye yi ambalaka dzovo ra nyimpfu,
- 22 Mina ndzi ku vona u ri nyimpfu hi yoxe.
- 23 Hambileswi mbilu ya munhu yi tivanaka na Mumbi,
- 24 Mina ndzi ku vona u rhurile bya nyimpfu.

5.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo

Mutlhokovetseri u khensa rirhandzu leri a kombiweke rona hi nsati wa yena loyi a kotaka ku hlayisa vana lava nga riki va yena, lava a n'wi kumeke na vona. Nsati loyi u hanya kahle na vatswari va yena na vamakwavo va yena va xisati. Hi swona swi endlaka leswaku mutlhokovetseri a navelela nsati wa yena leswaku a amukeriwa eka Xikwembu loko a lovile.

5.2 Nkongomelo

Mintirho leyinene ya tsundzukiwa no dzunisiwa.

5.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika

MARITO	TINHLAMUSELO
Hletela	Ku hlayisiwa ka swiciwana/swikukwana hi mana wa swona.
Swiciwana	Swikukwana leswi swa ha ku tlhotlhorhiwaka.
Vukwele	Rivengo ro vondzokela van'wana kumbe jelezi.
Tsheda	Ku lava hinkwaswo swi va swa wena.
Swikokovi	Leswi fambaka hi makhwiri ku fana na nyoka.

5.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo

- Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u kombisa malwandla no hlamarisiwa hi vumunhu bya nsati laha a n'wi fananisa na ntsumi. Ntsumi i murhumiwa wa le matilweni ku ya hi Bibebe. Laha mutlhokovetseri u yelanisa nsati loyi na ntsumi hikokwalaho ka mintirho leyinene a yi endlaka leyi nga tenga naswona yi talele hi malwandla. Leswi swi seketeriwa hi ntila wa 4 lowu nge: 'U hanya bya Gabriele'
- Eka ndzimana ya 2 ku na swo tala leswi a tivutisaka swona hi ku hlamarisiwa hi migingiriko ya nsati wa yena. U endla na mintirho leyi nga languteriwangiki leswaku a nga yi fikilela. Leswi swi seketeriwa hi mintila ya 8 na 9 leyi nge 'U swi kotisa ku yini ku hletela swiciwana' na 'Swiciwana swo tlhotlhorhiwa hi munghana?' 'Swiciwana' i vana va huku, 'ku hletela' i ku hlayisiwa ka swiciwana/swikukwana hi mana wa swona. Hi matirhiselo lawa mutlhokovetseri, u kombisa leswaku hi mbilu ya yena, nsati u na vuswikoti byo hlayisa na vana lava nga riki va yena.
- Ndzimana ya 3 yi kombisa leswaku i nsati loyi a nga riki na xihlawuhlawa hikuva u amukela hinkwavo va le vukatini.
- Eka ndzimana ya 4 mutsari u dlayiseta hi ku navelela nsati loyi ndhawu leyi a faneleke ku helela eka yona hambileswi ndhawu leyi a nga yi tiviki. Vumunhu bya yena hi byona byi n'wi hlalulaka no tiyisisa leswaku ndhawu leyi yi fanele lava vo fana na yena. Leswi swi tiyisisiwa hi ntila wa 20 lowu nge: 'Mina ndzi ri na Matilo yo ku be! Eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo riencisi 'be'! ri vula ku sasekeriwa kumbe ku faneriwa. Eka xitlhokovetselo lexi mutlhokovetseri u vula leswaku hanyelo ra nsati wa yena ri tengile swinene. U vona a faneriwa hi ku ya nghena laha Xikwembu xi tshamaka kona.

5.5 Tithekiniki leti tirhisiweke

Ntlhaviketo: Eka mintila ya 8 na 9 leyi nge: 'U swi kotisa ku yini ku hletela swiciwana,' na 'Swiciwana swo tlhotlhorhiwa hi munghana?' Rito 'swiciwana' leri hetelelaka ntila no tlhela ri sungula eka ntila lowu landzeleka ri humelerisa ntlhaviketo hikuva ri tiyisisa no yisa emahlweni leswaku nsati loyi u na vuswikoti byo hlayisa vana lava nga beburiwa hi un'wana wansati.

Mbuyelelo wa swivutiso: Eka ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri u tirhisile nongonoko wa swivutiso leswo pfumala tinhlamulo eka mintila ya 7-13 leyi nga laha hansi ku tiyisela/tshikelela ku hlamarisiwa ka yena hi vunene bya nsati wa yena.

U dyondzise hi mani ku hlayisa ndyangu?
U swi kotisa ku yini ku hletela swiciwana,
Swiciwana swo tlhotlhorhiwa hi munghana?
U swi kotisa ku yini ku tiyisela vingi,
Loko van'wana va ku a va hlambi va nuha?
U swi kotisa ku yini ku hanya ni vahariva,
Loko van'wana va ku va ni vukwele na tsheda?

Ncino: Ku na maveketelo ya mintila eka xithhokovetselo lama vumbiwaka hi mbuyelelo wa marito lama fanaka kumbe lama nga na mimpfumawulo leyi fanaka, ku nga 'Phela lwandle ri ...' lama kumekaka eka mintila ya 15-17 leyi landzeleka:

Phela lwandle ri rhwala hinkwaswo,
Phela lwandle ri amukela hinkwaswo,
Phela lwandle ri susa mabadi.

Swi le rivaleni leswaku mutlhokovetseri u tshikelela ntiyiso wa mbilu yo tenga ya nsati loyi. Mintila leyi yi hlanganisa miehleketo leyi nga kona no vumba xifaniso xa leswaku i nsati wa vumunhu loyi a swi kotaka ku endla vuxaka no amukela munhu un'wana na un'wana.

5.6 Migingiriko

5.6.1 Xivutiso xa xitsalwana

Mutlhokovetseri u kombisile vutlharhi na vuswikoti byo paluxa hungu ra yena ku humelerisa xifaniso xa nsati wa yena loyi a n'wi rhandzaka na ku n'wi navelela leswinene. Kanela ntiyiso wa mhaka leyi u ri karhi u kongomisa eka nkoka wa ncino eka mintila ya 19, 20, 21, 22, 23 na 24.

5.6.2 Swivutiso swa ximbangu

- (a) Hi yihi mhakankulu leyi mutlhokovetseri a ku byelaka vahlayi yona eka xithhokovetselo lexi? (2)
- (b) Tshaha ntila eka xithhokovetselo lexi lowu kombisaka leswaku loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena i munhu wo miyela.. (1)
- (c) Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi: Eka ntila wa 20 lowu nge: 'Mina ndzi ri Matilo yo ku be!', riencisi 'be!' ri vula yini?
A Ku landzuriwa
B Ku faneriwa
C Ku loveriwa
D Ku holoveriwa (1)
- (c) Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke hakona nhlamuselo ya ntila wa 16 lowu nge: 'U hanya bya Gabriele'. (3)
- (e) Mintila ya 10-11 leyi nge: 'U swi kotisa ku yini ku tiyisela vingi' na 'Loko van'wana va ku a va hlambi va nuha?' yi humelerisa miehleketo muni ya ndzimana hinkwayo? (1)
- (f) A wu ta n'wi khensa hindlela yihi munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena eka xithhokovetselo lexi? (2)

5.6.3 TINHLAMULO

XITSALWANA

Mutlhokovetseri u swi kotile ku tirhisa vutlharhi na vuswikoti ku paluxa xifaniso xa nsati wa yena loyi a n'wi rhandzaka na ku n'wi navelela leswinene. Leswi swi tiyisisiwa hi matirhiselo ya mintila leyi tisaka ncino. Ku ta kombisiwa nkoka wa wona hi ku xopaxopa mintila hindlela leyi landzelaka:

Mbuyelelo wa 'Mumbi', 'hambileswi', 'mina' 'ndzi' na 'nyimpfu' eka ndzimana ya 4 swi yisa emahlweni ku tshikelela ku hlamarisiwa ka mutlhokovetseri hi mintirho yo hlawuleka ya nsati wa yena. Mutlhokovetseri wa swi tiva leswaku tilo ri khomile swihundla. Matirhiselo ya 'hambileswi' ya kombisa leswaku vuxokoxoko a a nga ri na byona hi swa le ka Xikwembu. I Xikwembu ntsena xi tivaka swivumbiwa swa xona.

Mutlhokovetseri a nga na ku kanakana leswaku nsati wa yena lowo rhandzeka, u ta wela eka mfumo wa le henhlahenhla hikokwalaho ka tintswalo na mbilu ya yena leyi tengeke. Ku nga kanakani ka mutlhokovetseri ku yisiwa emahlweni hi ku kombisa masivi ya 'mina' na 'ndzi' leswi kombisaka vutitshembi. Ku tirhisa rito ra 'tilweni' eka ntila wa 19 na 'matilo' eka ntila wa 20 ma nga marito lama yelanaka, swi humelerisa xifaniso xa ndhawu leyi mutlhokovetseri a naveleleka nsati wa yena.

Ku tibumabumela ka mutlhokovetseri ku tikomba nakambe hi riencisi ra 'bel' eka ntila wa 20. Hi riencisi leri mutlhokovetseri u tshikelela leswaku nsati loyi wa yena u faneriwa hi xivandla lexo tenga lexi fambelanaka na ku tenga, kurhula na malwandla ya yena, hikwalaho u n'wi navelela xona. Eka ntila wa 21 mutlhokovetseri u vulavula hi 'mhungubye'. Lexi i xiharhi lexi yelanaka na timbyana xi tivawaka hi vutlharhi na vukanganyisi. Nsati wa mutlhokovetseri a nga hanyi byona bya xiharhi lexi. A hi yena wo titumbeta vuyena bya yena. Mutlhokovetseri u fananisa nsati wa yena na nyimpfu eka ntila wa 22. Lexi i xifuwo xo yelana na mbuti hi vukulu. Hi ntumbuluko wa xona xi rhurile swinene. Hi ku tisa xifaniso lexi, mutlhokovetseri u yisa emahlweni ku tenga, kurhula na tintswalo ta nsati wa yena. Ku vuyeleriwa ka riviti 'Nyimpfu' 'kanharhu' eka ndzimana leyi swi humelerisa ncino eka mintila ya 21, 22 na 24, swi dlayiseta no yisa emahlweni ku tenga ka mbilu ya nsati loyi.

Mutlhokovetseri u yisa mahlweni ku titshemba handle ko kanakana. Hambiloko vutomi bya nsati loyi a nga byi tivi hi ku hetiseka, a swi n'wi siveli ku vula leswaku i wansati loyi a hetisekeke. Rito ra 'rhurile' eka ntila wa 24 ri gimeta timhaka no hetiseka ka swilo. Leswi swi gimetiwa hi xihlawulekisi xa xifananisi 'bya' lexi yelanisaka vumunhu bya nsati na nyimpfu.

Ku ya hi nkanelo lowu, mutlhokovetseri u swi kotile ku tirhisa vutlharhi na vuswikoti ku paluxa xifaniso xa nsati wa yena loyi a n'wi rhandzaka na ku n'wi navelela leswinene loko ku langutiwile mbuyelelo wa marito lama humelerisaka ncino. [10]

TINHLAMULO TA SWIVUTISO SWA XIMBANGU

- (a) Mutlhokovetseri u khensa rirhandzu leri a kombiwaka rona hi nsati wa yena loyi a kotaka ku hlayisa vana lava nga riki va yena, lava a n'wi kumeke na vona. Nsati loyi u hanya kahle na vatswari va yena na vamakwavo va yena va xisati. Hi swona swi endlaka leswaku mutlhokovetseri a navelela nsati wa yena leswaku a a amukeriwa eka Xikwembu loko a lovile √√ (2)
- (b) 'Mina ndzi ku vona u rhurile bya nyimpfu.'/Ntila wa 24.√ (1)
- (c) Ku faneriwa./B.√ (1)

- (d) Gabriele a ku ri un'wana wa tintsumi ta le tilweni leti tengeke, leti tsariweke eBibeleni.√
Mutlhokovetseri u tirhisile xihlambanyiso/xifaniso/xipimaniso ku kombisa ku lulama na
vunene bya nsati loyi a vulavulaka hi yena.√√ (3)
- (e) Yi humelerisa ntiyiso wa leswi mutlhokovetseri a swi hlamuselaka hi nsati loyi tanihileswi
a a swi kota ku tiyisela xiyimo xin'wana na xin'wana.√ (1)
- (f) A ndzi ta n'wi endlela leswinene a ha hanya, ku ri ndlela ya ku khensa na ku n'wi
khutaza leswaku a yisa emahlweni mbilu ya yena hikuva hakelo ya yena yi ta va
yikulu.√√ (2)

6. VA GOVHA XITAFU – MT Mahuntsi

- 1 A hi hinkwavo va swi twisisaka, vo govha xitafu.
2 Loko swi ta eka timhaka ta tipolotiki.
3 Van'wana va yengiwile hi mali,
4 Van'wana va yengiwile hi vanghana,
5 Van'wana a vo bohiwa hi xiyimo,
6 Xiyimo xo landzelela varhandziwa va vona,
7 Xiyimo xo handzela mindyangu ya vona,
8 lvi va tikuma va ri varhangeri.
- 9 Hi swi vona hi mitirho ya vona,
10 Mitirho ya vona ya vukanganyisi na vukungundzwana.
11 Loko va ha ri exitulwini va sengela enon'weni.
12 Va sengela enon'weni va tshika thunga ri lo n'hwaa!
13 Loko se ti sungula ku hisa va pana sikisi,
14 Va pana sikisi va ya tisungulela xiphatananyana,
15 lvi mabofu ma ku hi le ndzhaku hi kwala!
16 Ma ehleketa ku ya dyelavu le mahlweni,
17 Kasi xihlovo xa le mahlweni xi dlayisa torha.
- 18 Lava ntamu va titumbuluxela mitlawantlawa,
19 Va gudula na leti a ta ha lava ku dyela.
20 Va gudula na leti a ti va tekela enhlokweni.
21 Va rivala leswaku tihove ti ya nwa ndondzo,
22 A swi nga olovi ku tlhelela endzhaku,
- 23 Ngopfungopfu loko u suka u dungile xihlovo,
24 U dungile xihlovo u rivala siku ra mundzuku.
25 Ngopfungopfu loko u suka u lumile rintihlo,
26 Rintihlo leri a ri ku dyisa mukapu.
- 27 N'wana loko a kala a dzivula u na swendlo,
28 Swendlo swa matshalatshala yo paluxa vuhava bya mutswari.
29 Wa rivala leswaku ekaya hi le kaya na yena u ta va mutswari siku rimbe.
30 I nyoka ntsena yi nga vuyeliki edzivulweni ra yona.
31 Phela vukati va kandza hi mbilu.

6.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vanhu lava ngenelaka eka swa tipolitiki hi xikongomelo xo vuyeriwa, loko va nga swi kumi leswi a va lava swona va tisungulela minhlangano ya vona kutani loko swi nga va fambeli kahle va tsandzeka ku tlhelela endzhaku hikuva a va sukangi kahle.

6.2 Nkongomelo

Ku tirhela rixaka hi swona swa nkoka.

6.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika

MARITO	TINHLAMUSELO
Yengiwa	Ku kuceteriwa eka hanyelo ro ka ri nga pfuni nchumu.
Vukanganyisi	Vuxisi byo karhi.
Vukungundzwana	Swiendlo swa manyala.
Govha	Ku khandziya xifambo lexi nga eku fambeni hindlela yo ka yi nga tolovelekangi.
Thunga	Thini ro chela swo karhi swo fana na masi.
N'hwaa!	Loko nchumu wu pfulekile wu helela wu nga ri na nchumu.
Mabofu	Vanhu lava nga voniki.
Gudula	Ku khayima/byisa swifuwo swo tala hi ku hatlisa.
Ndondzo	Tihove to ka ti nga vupfangi.
Dzivula	Dzovo ra nyoka/switsotswana leri susiwaka ku susa vukhale ku tisa vuntshwa.
Matshalatshala	Tindlela to hambanahambana to tirha ntirho wo karhi.
Ku pana sikisi	I ku baleka

6.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo

- Eka ndzimana ya 1 mutlhokovetseri u kombisa vanhu lava kumekaka va tinghenisa eka swa tipolotiki handle ka xivangelo. Van'wana va lo kuceteriwa kumbe ku susumetiwa hi maxaka na varhandziwa wa vona. Eku heteleleni vanhu votani va kumeka va ri vona va rhangelaka. Ku 'govha' eka ntila wa 1 swi vula ku khandziya xifambo lexi nga eku fambeni hindlela yo ka yi nga tolovelekangi. Ku ya hi mutlhokovetseri rito 'govha' ri tiyisisa leswaku vanhu lava va nghenela swokarhi hindlela leyi nga riki leyinene naswona a va twisisi leswaku va nghenela ku endla yini. Leswi swi tiyisisiwa nakambe hi marito ya 'yengiwile' lama vuyeleriweke eka mintila ya 3 na 4.
- Xivangelo na xikongomelo xo nghenela swi yisiwa emahlweni eka ndzimana ya 2. Mutlhokovetseri u hlamusela leswi se va swi endlaka loko va fika eka minhlangano leyi ya tipolotiki. Rito 'vukanganyisi' eka ntila wa 10 ri vula matirhelo yo talela hi vuxisi loko varhangeri lava se va ri eswitulwini; kasi na byona vukungundzwana eka ntila wa 10 byi na vuxaka na leswi se swi boxiweke. Lawa na wona i matirhelo ya le xihundleni ya manyala kumbe yo hamboloko. Varhangeri lava va kuma leswaku leswi a va swi ehleketile a va fiki va swi kuma eka minhlangano leyintshwa. Loko xiyimo xi bihile, va baleka ivi va ehleketa ku tlhelela endzhaku. Leswi swi paluxiwa hi ntila wa 14 lowu nge: 'Va pana sikisi.'
- Eka tindzimana ta 4 na 5 mutlhokovetseri u kombisa leswaku ku na vanhu lava a va tsutsumela na lava nga kokiwa ku ya nghenela, va fika va kuma leswaku minhlangano ya kona a yi nyawuli naswona leswi swi humeleteleka a swi nyawuli. Endzhaku a ka ha tlheleleki hikuva va onhile lomu va sukaka kona. Swi seketeriwa hi xivulavulelo lexi nga eka mintila ya 23 na 24 lexi nge 'u dungile xihlovo'. Ku 'dungu' i ku hakasela mati ya xihlovo hi xikongomelo xo ma siya ma thyakile. 'Xihlovo' i ndhawu yitsongo leyi nga ceriwa leswaku ku ta hlengeletana mati yo nwiwa lama humaka ehansi; kasi mutlhokovetseri u tiyisisa leswaku vanhu lava a tlhokovetselaka hi vona a va nge he tlheleli endzhaku hikuva va sukile va holovile na vanhu lava faneleke ku va pfuna kumbe ku hanyisana na vona eka minhlangano leyi va sukeke eka yona.

- Hi ndzimana yo hetelela mutlhokovetseri u tsundzuxa vanhu leswaku a va titolovete ku tiyisela no tshama eka nhlango wun'we. A swi laveki leswaku va lan'wa hikuva hi rin'wana ra masiku va ta tsundzuka ku tlhelela endzhaku.

6.5 Tithekiniki leti tirhisiweke

Yelaniso wa mimpfumawulo: Eka ndzimana ya 1 eka mintila ya 6-7 ku na marito 'landzelela' na 'handzela' lama humelerisaka yelaniso wa mimpfumawulo. Yelaniso lowu wu pfuna leswaku vahlayi va vona laha ntshikelelo wu nga kona. Laha mutlhokovetseri u lava leswaku vahlayi va twisisa swivangelo na swikongomelo leswi endlaka leswaku vanhu lava va nghenela minhlangano yo hambanahambana.

Ntlhaviketo: Eka ndzimana ya 4 mintila ya 23 na 24 mutlhokovetseri u tirhisile 'Ngopfungopfu loko a suka a dungile xihlovo' na 'U dungile xihlovo u rivala siku ra mundzuku'. Matirhiselo lawa ya kombisa ntlhaviketo hikuva mhaka ya ku onha ka vanhu lomu va humaka kona yi humela erivaleni na ku hetisisiwa eka ntila lowu landzeleka. Laha swi twala mutlhokovetseri a ri eku tsundzuxeni ka vanhu lava.

6.6 Migingiriko

6.6.1 Xivutiso xa xitsalwana

Mutlhokovetseri u vile na vutlharhi na vuswikoti ku paluxa hungu ra yena eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla. Kanela ntiyiso wa mhaka leyi u ri karhi u kongomisa eka matirhiselo ya yena ya swivulavulelo eka mintila ya 11, 13, 14, 16, 23 na 25.

[10]

6.6.2 Swivutiso swa ximbangu

- Nyika nkomiso wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- Hi wihi ntila eka xitlhokovetselo lowu vulaka leswaku van'wana lava ngheneleke swa tipolitiki a va endlile leswinene? (1)
- Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 19 a ku: '...na leti a ta ha lava ku dyela', u vula leswaku vanhu a va ha lava ...
 - ku tiehleketi. (1)
 - vukorhokeri.
 - ku vuyeriwa.
 - ntiyiso ntsena.
- Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke hakona nhlamuselo ya ntila wa 15 lowu nge: 'Ivi mabofu ma ku hi le ndzhaku hi kwala!' (3)
- Hlamusela leswi mutlhokovetseri a vulaka swona hi ntila wa 24 lowu nge: 'U dungile xihlovo u rivala siku ra mundzuku.' (1)
- U nga va tsundzuxa yini vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona mayelana na endlile ra vona ra swilo eka xitlhovetselo lexi? (2)

6.6.3 TINHLAMULO

XITSALWANA

Mutlhokovetseri u swi kotile ku tirhisa vutlhari na vutshila ku paluxa hungu ra xitlhokovetselo lexi. Leswi swi tiyisisiwa hi ku va a tirhisile swivulavulelo swo hambanahambana ku humelerisa mhaka ya vanhu lava nghenelaka swa tipolotiki hi xikongomelo xa ku lava mintirho kumbe ku tivuyerisa, loko swi sungula ku va tikela, va suka hindlela yo ka yi nga ri kahle eka minhlangano ya vona ya tipolotiki va ya tisungulela swiphatana swa vona.

Hi xivulavulelo lexi nga eka ntila wa 11 lowu nge: 'Loko va ha ri exitulwini va sengela enon'wini' mutlhokovetseri u paluxa hungu ra leswaku loko se va kumile vurhangeri lebyi, va rivala ku tirhela vanhu lava va va hlawuleke, xa vona i ku titekela mali va dya va xurha na mindyangu ya vona.

Mutlhokovetseri ematshan'weni yo vula leswaku loko se va hlanguana na ku tikeriwa eka minhlangano leyi va yi hlawuleke vo baleka, u tirhisile xivulavulelo eka mintila ya 13 na 14 laha a nge 'va pana sikisi'. Ku 'pana sikisi' i ku baleka. Hi xivulavulelo lexi mutlhokovetseri u hlamusela leswaku loko swi nga ha fambi kahle eka minhlangano leyi va nga nghena eka yona va baleka va ya tisungulela minhlangano ya vona.

Ku ya emahlweni, mutlhokovetseri eka xivulavulelo lexi nga eka ntila wa 16 lowu nge: 'Ma ehleketa ku ya dyelavu le mahlweni' u tirhisile xivulavulelo 'ku ya dyelavu'. 'Ku dyela' swi vula ku va munhu a tshamela ku nyikiwa swo karhi leswi nga ta n'wi pfuna. Hi xivulavulelo lexi mutlhokovetseri u kombisa leswaku vanhu lava va ya va ya nghena eka minhlangano hi xikongomelo xo lava ku ya nyikiwa swo karhi leswi va nga ta tiphina hi swona.

Eka ntila wa 23 lowu nge: 'Ngopfungopfu loko u suka u dungile xihlovo', mutlhokovetseri u tirhisile xivulavulelo 'u dungile xihlovo', laha ku 'dunga xihlovo' swi vulaka ku hakasela mati ya xihlovo hi xikongomelo xo ma siya ma thyakile leswaku van'wana va nga ha nwi. Hi xivulavulelo lexi mutlhokovetseri u kombisa leswaku van'wana va suka va onhile eka minhlangano leyi a va ri eka yona.

Mutlhokovetseri eka ntila wa 25 lowu nge: 'Ngopfungopfu loko u suke u lumile rintiho' u tirhisile xivulavulelo xa 'lumile rintiho'. 'Ku luma rintiho' i xivulavulelo lexi loko xi helerile xi vulaka ku luma rintiho ra muphameri, laha ku paluxiwaka mhaka ya xifuwo lexi lumaka voko ra munhu loyi a nga eku xi phameleni swakudya. Hindlela leyi mutlhokovetseri u humelerisa mhaka ya leswaku vanhu lava va suka va dyoherile vanhu lava a va va hlayisa eka minhlangano leyi a va ri eka yona.

Ku ya hi nkanelo lowu, mutlhokovetseri u swi kotile ku tirhisa vutlhari na vutshila ku paluxa hungu ra xitlhokovetselo lexi. Leswi swi tiyisisiwa hi ku va a tirhisile swivulavulelo swo hambanahambana ku rungula mhaka ya vanhu lava nghenelaka swa tipolotiki hi xikongomelo xa ku lava mintirho kumbe ku tivuyerisa.

[10]

TINHLAMULO TA SWIVUTISO SWA XIMBANGU

- (a) Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vanhu lava ngeheneleke eka swa tipolitiki hi xikongomelo xo vuyeriwa, loko va nga swi kumi leswi a va lava swona va tisungulela swiphatana swa vona kutani loko swi nga va fambeli kahle va tsandzeka ku tlhelela endzhaku hikuva a va sukangi kahle. ✓✓ (2)
- (b) 'Mimirho ya vona ya vukanganyisi na vukungundzwana'./Ntila wa 10. ✓ (1)
- (c) ku vuyeriwa./C. ✓ (1)

- (d) 'Bofu' i munhu loyi a nga voniki.√ Mutlhokovetseri u kombisa leswaku loko vanhu va suka va ya vumba minhlangano ku na lava va landzelelaka, va nga swi kotiki ku vona leswaku varhangeri lava va va landzelelaka a hi varhangeri va ntiyiso, hi lava va lavaka ku tihanyisa no tifumisa.√√ (3)
- (e) Mutlhokovetseri u hlamusela hi munhu wo karhi loyi a sukaka eka nhlango a onherile vanhu kumbe ku va holovisa. Leswi swi endla leswaku a nga ha swi koti ku tlhelela a ya pfuneka kumbe ku amukeriwa.√ (1)
- (f) Ndzi nga va tsundzuxa leswaku loko va kumeka va ri eka minhlangano yo hambanahambana ya swa tipolotiki, a va tshame ndhawu yin'we va ta kota ku kuma ntokoto naswona loko va ri eka minhlangano leyi a va tirhe hi ntiyiso va tshika ku tifumisa.√√ (2)

7. I MAVALA MAN'WE – ME Mhinga

- 1 Kasi u vindlavindlekela yini?
- 2 U timbeyambeyela yini, wena Adamu?
- 3 Loko ri xile dyambu,
- 4 Hikokwalaho ka Eva?
- 5 Xana wu kona nambu wo pfumala xilavi ke?
- 6 Leswi loko u bobometa khuwana u ngo nwanyana u diba ke?
- 7 Hikokwalaho ka xilavinyana lexi!
- 8 Lexi u nga xi tsavulaka u tlhela u ya emahlweni u nwa mati u timula torha?
- 9 Ina, hi swona loyi u tshwukile ha n'wi vona,
- 10 Ina, i kuwa ro tshwuka ka, u lava rona?
- 11 U phasiwile bya xinyenyana evurimbeni bya nthabvu hi muhlovo ntsena?
- 12 U yengiwele hi xivumbeko kumbexana?
- 13 Leri rintihlo a nga na ro' u ri yini hi rona ke?
- 14 Loyi u n'wi kampfunyaka u fela wo muhlovo wa ntima ntsena?
- 15 Ina, a hi Mulungu,
- 16 Kambe mafundzha be!
- 17 Wa swi tiva leswaku vanhu i mavele.
- 18 Se leswi Mulungu wa wena a nga na rintihlo ke?
- 19 Rintihlo rakwe ri xungeta ku n'wi dlomutela etimbiteni ta khorho ya lava majasi.
- 20 U ta ya hlawula wihi sweswi?
- 21 Hikuva wena u lava lowo hetiseka evuton'wini,
- 22 Hikuva wena u lava loyi a nga velekiwangiki eka leyi misava,
- 23 Hikuva wena u ni ririmi ro gwanya ro ringa ri ringa na murhi wa mhamba leyikulu.
- 24 Swi tiva wena makwerhu ke kusukela sweswi,
- 25 Ku hava xivumbiwa xo tano la ka leyi misava,
- 26 Handle ka xivumbiwa lexi nga tswariwangiki hi mana wa xona.
- 27 U lava ku kala u kolwa hi ya k'oxa?
- 28 Mbewu ya wena yo khwengeriwa ehansi bi, handle ka nhloko ya mhamba leyi!

29 Xikulu makwerhu i ku hanyisana,
 30 Xikulu n'wana manana i ku akisana,
 31 Xikulu wa ka hina i ku tiyiselana.
 32 Xa hombe i ku aka muti,
 33 Bya phuphu yo seleteriswa hi semendhe ya PPC,
 34 Wu tiya wu ku njara!

35 Kasi a wu swi tivi wena?
 36 Leswaku vavasati i mavala ya swimbyanyana,
 37 I mavala ya mfutsu,
 38 I mavala man'we?
 39 Dyondza ku enetiseka hi leswi swi baka mombo wa wena hi xiviri.

40 Amukela!
 41 Tiyisela!
 42 Rhurisa moya!
 43 Hikuva leswi wena u swi nyenyaka van'wana va wa va pfuka ku swi ovelela.
 44 Va nyenya leswi u swi belaka mandla,
 45 Hikuva i mavala man'we!

7.1 Nhlamuselo ya xithhokovetselo

Xithhokovetselo lexi xi vulavula hi wanuna loyi a lavaka ku tshika nsati wa yena a lava ku teka un'wana loyi a nga tshwuka na ku vumbeka kahle ku tlula loyi a nga na yena. Mutlhokovetseri u tsundzuxa wanuna loyi leswaku vavasati hinkwavo va fana, a nga kona wansati wo pfumala xihoxo kambe xikulu i ku aka muti, kutani a dyondze ku tiyisela.

7.2 Nkongomelo

Ku hava munhu wo pfumala xihoxo evuton'wini.

7.3. Tinhlamuselo ta marito yo tika

RITO	NHLAMUSELO
Vindlavindleka	Ku va munhu a ya hala na hala a nga tivi leswi a faneleke ku endla swona.
Timbeyambeya	Ku rila u ri karhi u tiwisela ehansi.
Xilavi	Nchumu wutsongo lowu wu nga tikombiki leswaku wu vumbiwile hi yini naswona wu tala ku kumeka eka swihalaki. Wu endla leswaku xihalaki xa kona xi vonaka xi nga basangi kahle.
Bobometa	Ku ngenisa xibye xo ka hi xona endzeni ka mati.
Khuwana	Mbita leyi ku rhwariwaka mati kumbe byalwa hi yona.
Vurimba	Mafi ya nsinya lama swekiwaka leswaku ya endla nchumu wo namarhela lowu tirhisiwaka ku phasa swinyenyana.
Xungeta	Ku chavisa munhu hi nchumu wo karhi kambe u nga si wu endla.
Gwanya	Ku tsindziyela kumbe ku tlanyala.
Mhamba	Gandzelo ra Xintu.
Phuphu	Mhandzi leyi dzimiwaka ehansi kutani yi khumba lwangu leswaku yi ta tiyisa yindlu.

7.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo

- Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u byela wanuna loyi leswaku a nga tixanisi loko swi fika eka timhaka to teka nsati.
- Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vumbirhi u tsundzuxa wanuna loyi leswaku ku hava wansati wo pfumala xihoxo tanihileswi yena a lavaka ku tshika nsati loyi a nga na yena, a teka un'wana hikwalaho ka swihoxo switsongo leswi a nga kotaka ku swi lulamisa a ya emahlweni na vutomi.
- Eka ndzimana ya vunharhu u n'wi kombisa leswaku na yena loyi a lavaka ku teka yena, u na swihoxo swa yena, wa yiva hambileswi a nga saseka.
- Ndzimana ya vumune yi paluxa hilaha mutlhokovetseri a yaka emahlweni a kombisa leswaku hambileswi loyi wanuna loyi a lavaka ku n'wi tshika a nga ntima, u na mahanyelo lamanene.
- Hi ndzimana ya vuntlhanu mutlhokovetseri u kombisa ku va nsati loyi a lavaka ku n'wi teka na yena a nga hetisekangiki. U ya emahlweni a vutisa wanuna loyi leswaku u ta endlisa kuyini leswi nsati loyi a lavaka ku teka yena a yivaka naswona swi nga tshukaka swi n'wi nghenisa ekhotsweni. U n'wi vutisa na leswaku u ta ya lava un'wana ke.
- Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vutsevu u tsundzuxa wanuna loyi leswaku ku hava munhu wo pfumala swihoxo naswona u ta kala a karhala hi ku teka vavasati a tlhela a hambana na vona a nga si kuma na vana.
- Eka ndzimana ya vunkombo u n'wi tsundzuxa leswaku u fanele ku tiyisela a ta kota ku aka muti.
- Hi ndzimana ya vunhungu mutlhokovetseri u tsundzuxa wanuna loyi leswaku vavasati hinkwavo va fana kutani a amukele loyi a nga na yena.
- Eka ndzimana yo hetelela u tiyisisa leswaku a tiyisele a amukela nsati loyi a nga na yena hikuva van'wana vavanuna va va lava vasati kambe a va va kumi.

7.5 Tithekiniki leti tirhisiweke

- Aluxini: Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u tirhisile aluxini yo suka eBibeleni laha a tirhiseke vito ra Adamu ku kombisa wanuna na vito ra Eva ku kombisa vavasati lava wanuna loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a tekanaka na vona. U tirhisile na swivutiso swo ka swi nga lavi tinhlamulo ku kombisa leswaku a swi pfuni nchumu ku tikarhata ka yena.
- Vuyimeri: U ya emahlweni eka ndzimana ya vumbirhi a tirhisa 'nambu' ku yimela wansati na 'xilavi' ku yimela xihoxo. U ri: '... wu kona nambu wo pfumala xilavi...' ku kombisa leswaku ku hava wansati wo pfumala xihoxo. Loko a ku: '...loko u bobometa khuwana u ngo nwanyana u diba ...' u vula leswaku loko a teka nsati u tshamanyana na yena nkarhi wutsongo kutani a n'wi tshika.
- Xivuriso na xivulavulelo: Eka ndzimana ya vunharhu u tirhisile ' ... kuwa ro tshwuka ka' lexi nga xiphemu xa xivuriso lexi nge: 'Kuwa ro tshwuka ri na xivungu endzeni' lexi vulaka leswaku wansati wo saseka a nga va na mahanyelo yo biha. U tlhela a tirhisa xivulavulelo eka ntila wa 13 lexi nge: 'Leri rintihlo a nga na ro ...' lexi humaka eka xivulavulelo lexi nge: 'Ku va na rintihlo', leswi vulaka leswaku wa yiva.
- Xigego: Mutlhokovetseri eka ntila wa 17 u tirhisile xigego a ku: 'Vanhu i mavele' ku vula leswaku vanhu va tele.
- Mbuyelelo wa mimpfumawulo:
 - Ncino: Eka ndzimana ya vuntlhanu u tirhisile ncino lowu humelerisiwaka hi mbuyelelo eka mintila ya 21-23 laha a nge:

Hikuva wena u lava lowo ...
Hikuva wena u lava loyi ...
Hikuva wena u ni ririmi ...

Ncino lowu i wo kombisa leswaku leswi wanuna loyi a swi endlaka a swi fanelangi hikuva a swi koteki ku kuma wansati wo pfumala xihoxo.

- o Yelaniso: Ncino wun'wana wu le ka ndzimana ya vunkombo lowu tlhelaka wu humelerisa na yelaniso eka marito yo hetelela ya mintila leyi nga laha hansi.

Xikulu makwerhu i ku hanyisana,
Xikulu n'wana manana i ku akisana,
Xikulu wa ka hina i ku tiyiselana.

Lowu ncino wu kombisa ku tshikelela/tiyisisa vukulu bya ku hanyisana na ku tiyiselana exikarhi ka wanuna loyi na nsati loyi a nga na yena leswaku va ta kota ku aka muti wu tiya. U yisa emahlweni a tiyisisa mhaka ya leswaku va fanele ku akisana muti wu tiya hi ku tirhisa ntila wa 32 lowu nge: 'Xa hombe i ku aka muti,' a tlhela a tiyisisa mhaka leyi hi ku tirhisa xihlambanyiso eka ntila wa 33 lowu nge: 'Bya phuphu yo seleteriwa hi semendhe ya PPC.' Mutlhokovetseri u tirhisile 'semendhe ya PPC' ku tiyisisa mhaka ya ku aka muti wu tiya hikuva ku vuriwa leswaku hi yona yi nga tiya ku tlula tisemendhe tin'wana.

- Thoni: Hi ku angarhela thoni ya mutlhokovetseri i yo khongotela hikuva u khongotela wanuna loyi leswaku a nga tshiki nsati wa yena hikwalaho ka ku va a nga tshwukangi kambe a tiyisele, a n'wi amukela va aka muti. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa a ma tirhiseke eka ntila wa 24 lowu nge: 'Swi tive wena makwerhu ...' na le ka mintila leyi boxiweke le henhla ya 29-31 leyi nge:

Xikulu makwerhu i ku hanyisana,
Xikulu n'wana manana i ku akisana,
Xikulu wa ka hina i ku tiyiselana.

- Moya lowu xitlhokovetselo lexi xi wu tisaka eka vahlayi i wa ku tiyisela na ku amukela xiyimo. Leswi swi tiyisisiwa hi marito ya ntila wa 43 lowu nge: '... leswi wena u swi nyenyaka van'wana va wa va pfuka ku swi ovelela', leswi kombisaka leswaku wansati loyi wanuna loyi a n'wi tekaka a nga ri wa nkoka eka van'wana vavanuna a nga va wa nkoka.

7.6 Migingiriko

7.6.1. Xivutiso xa xitsalwana

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hindlela ya vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi, u ri karhi u kongomisa eka nkoka wa mbuyelelo wa marito ekusunguleni ka mintila yin'wana eka tindzimana ta 3, 5, 7 na 8.

[10]

7.6.2 Swivutiso swa ximbangu

- (a) Nyika nkomiso wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- (b) Tshaha ntila eka xitlhokovetselo lexi lowu kombisaka leswaku loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a nga na vana. (1)

- (c) Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 17 a ku: '... vanhu i mavele' u vula leswaku vanhu va ...
- A hlakuleriwa.
 - B hlayisiwa.
 - C tele.
 - D rhandzana. (1)
- (d) Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humelerisaka hakona nhlamuselo ya ntila wa 33 lowu nge: 'Bya phuphu yo seletekiwa hi semendhe ya PPC.' (3)
- (e) Ntila wa 14 lowu nge: 'Loyi u n'wi kampfunyaka u fela wo muhlovo wa ntima ntsena?' wu humelerisa miehleketo muni? (1)
- (f) U nga vula yini hi hanyelo ra wanuna loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena eka xitlhokovetselo lexi? (2)

7.6.3 TINHLAMULO

XITSALWANA

Mutlhokovetseri u tirhisile ririmi hindlela ya vutshila ku hlamusela hi wanuna loyi a nyenyaka nsati wa yena, a gangisa vavasati van'wana hi xikongomelo xo kuma loyi a nga saseka no pfumala xihoxo. Wanuna loyi u byeriwa leswaku vavasati va fana kutani u fanele ku enetiseka hi nsati loyi a nga na yena. Leswi u swi humelerisa hi ku vuyelela marito eka mintila yin'wana ya xitlhokovetselo.

Mutlhokovetseri eka mintila ya 9-10 eka ndzimana ya vunharhu u vuyelerile rito 'Ina' ku kombisa leswaku u pfumelelana na yena munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena, kambe ku pfumelelana ka kona a hi ka ntiyiso, wo n'wi koya. Eka ntila wa 10 lowu nge: 'Ina, i kuwa ro tshwuka ...' u tirhisile mongo wa xivuriso lexi nge: 'Kuwa ro tshwuka ri na xivungu endzeni', lexi xi vulaka leswaku wansati wo saseka a nga va na mahanyelo yo biha. Leswi swi tiyisisa leswaku wo n'wi koya. U ya emahlweni a n'wi vutisa a ku: '... u lava rona? Lexi i xivutiso xo ka xi nga lavi nhlamulo lexi tirhisiweke hi xikongomelo xo tlhontha miehleketo ya wanuna loyi leswaku a tsundzuka leswaku wansati wo saseka u na mahanyelo yo biha kutani a nga n'wi nghenisa ekhombiyeni.

Eka mintila ya 11-12 u vuyelerile xitwananisi 'U', kutani a landzelerisa hi maendli 'phasiwile' na 'yengiwile'. Nkoka wa mbuyelelo lowu i ku vumba ncino eka mintila leyimbirhi ku tiyisisa/tshikelela swivangelo swo va a tshika nsati wa yena. Eka ndzimana ya vuntlhanu u vuyelerile marito: 'Hikuva wena u', eka mintila ya 21-23. Nkoka wo vuyelela marito lawa i ku kombisa leswaku ku na swivangelo swa ku va wanuna loyi a lava ku tshika nsati wa yena kambe a hi swivangelo swo twala.

Eka ndzimana ya vunkombo, eka mintila ya 29-31, ku vuyeleriwile rito 'Xikulu'. Nkoka wa mbuyelelo i ku vumba ncino lowu wu tiyisisaka vukulu bya vun'we na ku hanyisana exikarhi ka wanuna loyi na nsati wa yena leswaku rirhandzu ra vona ri va leri hlawulekeke na ku tiya. Eka mintila ya 37-38 ya ndzimana ya vunhungu, ku vuyeleriwile marito: 'I mavala'. Nkoka wa mbuyelelo lowu i ku tiyisisa/tshikelela leswaku vavasati hinkwavo va fana.

Leswi swi tiyisisa leswaku mutlhokovetseri u swi kotile ku tirhisa mbuyelelo wa marito hindlela ya vutshila ku humelerisa hungu ra xitlhokovetselo xa yena. [10]

TINHLAMULO TA SWIVUTISO SWA XIMBANGU

- (a) Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wanuna loyi a lavaka ku tshika nsati wa yena leswaku a ta teka un'wana loyi a nga tshwuka no va na xivumbeko xa kahle. Wanuna loyi u tsundzuxiwa leswaku vavasati va fana kutani u fanele ku enetiseka hi nsati loyi a nga na yena.√√ (2)
- (b) 'Mbewu ya wena yo khwengeriwa ehansi bi, handle ka nhloko ya mhamba leyi!'Ntila wa 28.√ (1)
- (c) tele./C.√ (1)
- (d) Semendhe ya PPC i semendhe leyi ku vuriwaka leswaku yi tiyile swinene ku tlula tsemendhe tin'wana.√ Mutlhokovetseri u tirhisile xifananiso/xihlambanyiso/xipimaniso ku hlamusela leswaku nsati na nuna va fanele va va nchumu wun'we, va khomana na ku hlayisana leswaku muti wu tiya swinene ku fana na yona semendhe leyi ya PPC.√√ (3)
- (e) Leswaku wanuna loyi u lava ku tshika nsati wa yena hikwalaho ka leswi a nga tshwukangiki naswona u vonile lowo tshwuka kutani a lava ku teka yena.√ (1)
- (f) Nyika vonelo ra wena. Xikombiso: Hanyelo ra wanuna loyi a ri kahle hikuva a nga enetiseki hi nsati loyi a nga na yena, yena u lava loyi a nga riki na xihoxo kasi a nga kona wansati wo tano.√√ (2)

8. SWI ONHAKILE – ME Mhinga

- 1 Vatswari i vayeni emindyangwini ya vona,
2 I ntiyiso i vavhakachi.
3 Phela vaendzi a va na rito emutini wolowo,
4 Loko o tokolo, u dye naxo!
5 Kambe yena ve i mutswari.
- 6 Etikweni ku borile,
7 Leswi swi hanyiwaka swo titiva.
8 Vana i vamaendlahikurhandza,
9 I mani a nga vaka na xivindzi,
10 Xa ku va komba laha mati ma faneleke ku famba ha kona?
11 Swa rivariwa leswaku n'wana a hi wa un'we,
12 Hikuva se swilo swi onhakile.
- 13 Eswikolweni vadyondzisi va khomile nyarhi hi timhondzo,
14 Dyondzo ya kona vo kapudza bya ricece,
15 Hi hala tlhelo ricece ra kona ri karhi ku kampfunya,
16 Mukapudzi na yena wa sindzisa hikokwalaho ka rirhandzu,
17 Mano ku hava, i mani a twaka ndlala kasi?
18 I ntiyiso swilo se swi onhakile.
- 19 Hambu tintiho ta munhu a ti ringani,
20 Ku na hosi hi yoxe na mafahinhlomulo xi kona tshamelankambana kwala xandleni.
21 Tintiho leti ti nyikana nhlonipho,
22 Rin'wana na rin'wana ri tirha leswi ri nga endleriwa swona,
23 Kambe eka hina vanhu wo tlanga hi nkarhi,
24 A ku na lonkulu hambu lontsongo,
25 Hakunenene swi onhakile.

- 26 Tolo u longile mabutsa ya yena khatsaa!
27 U tsutsumile na swa yena,
28 Laha mutswari a a komba ndlela leyinene;

29	Laha n'wana a a tshama a ri n'wana,
30	Kambe sweswi swi onhakile.
31	Loko n'wana a hambuka, a a cambutiwa,
32	Kambe sweswi, ku n'wi tshuvanyana u tsutsumela eka vanawu.
33	Ku pfumala swa le mandleni u ri mutswari u tihehlerile,
34	U ta swi hlaya hi xin'wexin'we.
35	Va ri ku na timfanelo ta vana!
36	Ta mutswari tona to kandziyeriwa ke?
37	I ntiyiso swi onhakile!
38	A hi tlheleleni emarhumbini.
39	Laha mutswari a a ba swigingi swi twala,
40	Laha vukosi a byi veka nawu wu xiximiwa,
41	Laha n'wana a a tiva xivandla xakwe.
42	Ekaya, etikweni hambu kwihi na kwihi,
43	Loko ho endla leswi, hi ta twa ku nandziha ka mihandzu ya kona,
44	Tiko ra hina ri ta va na xindzhuti.
45	Hi ta swi vona swi lulama!

8.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku onhaka ka swilo etikweni, laha vatswari va tsandzekaka ku tshinya vana va vona hikokwalaho ka milawu ya timfanelo ta vona. Mutlhokovetseri u na ku navela ka leswaku loko xiyimo a xo tlhelela eka xikhale, laha mutswari a a ri na rito emutini swilo a swi ta lulama.

8.2 Nkongomelo

Timfanelo ta vana ti tekela vatswari matimba yo lawula vana va vona.

8.3. Tinhlamuselo ta marito yo tika

RITO	NHLAMUSELO
Vayeni	Vanhu lava va nga vhakacha/endza emutini wo karhi.
Nyarhi	Xiharhi xa nhova xo vumbeka tanihi homu kambe xona xi kurile ku tlula homu.
Kapudza	Ku dyisa n'wana mukapu hi ku n'wi pfala tinhompfu hi xikongomelo xo n'wi sindzisa ku mita.
Kampfunya	Ku tshwutela leswi swi nga le non'wini.
Sindzisa	Ku endla leswaku munhu a endla nchumu lowu a nga laviki ku wu endla.
Mafahinhlomulo	Xintihwana lexisongo eka tintiho hinkwato.
Tshamelankambana	Rintiho leri nga le kusuhi na khudzu.
Khatsaa!	Riencisi leri vulaka ku suka u famba.
Hambuka	Ku endla swilo swo ka swi nga amukeleki.
Cambuta	Ku ba switsongo hi nkhave.
Tshuva	Ku nwaya.
Vanawu	Maphorisa.

8.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo

- Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u kombisa mukhuva lowu vatswari va nga ha kotiki ku vekela vana va vona milawu emindyangwini ya vona. U tirhisa marito: 'vayeni', 'vavhakachi' na 'vaendzi' ku tiyisisa leswaku hakunene a va na rito, hikuva munhu a nge fiki emutini wa van'wana a veka nawu. U ya emahlweni a ku: 'Loko o tokolo, u dye naxo!' ku hlamusela leswaku loko o tshuka a vulenyana swin'wana u ta twisiwa ku vava. U gimeta ndzimana hi marito lama nge: 'Kambe yena ve i mutswari.' Leswi swi hlamusela leswaku vutswari bya kona a hi bya nchumu hikuva mutswari wa kona a nga na matimba yo veka nawu endyangwini wa yena.
- Ndzimana ya vumbirhi yi tiyisisa leswaku swilo swi onhakile. U ri: 'Etikweni ku borile.' Nchumu lowu nga bola a wa ha tirhiseki naswona wa nuha. Leswi swi hlamusela leswaku etikweni a ka ha tiyiseleki. U ri: 'Leswi swi hanyiwaka swo titiva.' Leswi swi hlamusela leswaku leswi swi hanyiwaka a swi tivikani, a swi kahle kumbe a swi amukeleki. U ya emahlweni a ku: 'Vana i vamaendla-hi-ku-rhandza'. Leswi swi hlamusela leswaku vana va endla hi ku rhandza, a va ha lawuleki. U tlhela a ku: 'I mani a nga vaka ni xivindzi,' na 'Xa ku va komba laha mati ma faneleke ku famba ha kona?' Leswi swi hlamusela leswaku vana lava va chaviwa ngopfu lero a ku na munhu loyi a nga kotaka ku va komba mahanyelo lamanene. U gimeta hi marito lawa: 'Swa rivariwa leswaku n'wana a hi wa un'we, Hikuva se swilo swi onhakile.' Xivuriso lexi nge: 'N'wana a hi wa un'we' xi vula leswaku munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo tshinya na ku pfuna n'wana hambu a nga tswariwangi hi yena. Kutani eka mintila leyi, mutlhokovetseri u kombisa leswaku vanhu a va ha swi koti ku tshinya vana va vanhu van'wana hikuva swilo se swi onhakile.
- Hi ndzimana ya vunharhu mutlhokovetseri u tiyisisa leswaku hakunene swa tika ku lawula vana. U tirhisile xivulavulelo eka ntila lowu nge: 'Eswikolweni vadyondzisi va khomile nyarhi hi timhondzo.' 'Ku khoma nyarhi hi timhondzo' swi vula ku xaniseka kumbe ku tikeriwa ka vadyondzisi hi vadyondzi lava va va dyondzisaka. Leswi swi hlamusela leswaku vadyondzisi va tikeriwa hi ku dyondzisa vana lava vo ka va nga lawuleki. U ya emahlweni eka mintila leyi nge: 'Dyondzo ya kona vo kapudza bya ricece, Hi hala tlhelo ricece ra kona ri karhi ku kampfunya,' Ku 'kapudza' i ku dyisa n'wana mukapu hi ku n'wi pfala tinhompfu hi xikongomelo xa leswaku a kota ku pfula nomo a ringeta ku hefemula kasi hi nkarhi wolowo u ta namba a mita mukapu. Leswi swi hlamusela leswaku vadyondzisi vo sindzisa vana ku va dyondzisa. Ku kapfunya i ku tshwutela leswi nga enon'wini. Kutani ntila lowu wu hlamusela leswaku vana lava va sindzisiwaka ku dyondza a va swi lavi kumbe va ala ku dyondza. U ya emahlweni eka mintila leyi nge: 'Mukapudzi na yena wa sindzisa hikokwalaho ka rirhandzu, Manu ku hava, i mani a twaka ndlala kasi?' Leswi swi hlamusela leswaku vadyondzisi na vona vo sindzisa ku dyondzisa vana lava hikuva va swi vona leswaku a va tlharihang, hi vona va pfumalaka dyondzo kambe a va lavi ku dyondza.
- Eka ndzimana ya vumune u kombisa leswaku vana a va ha hloniphi vanhu lavakulu eka vona. U tiyisisa leswi hi mintila leyi nge: 'Hambu tintiho ta munhu a ti ringani ... Tintiho leti ti nyikana nhlonipho, ... Kambe eka hina vanhu, wo tlanga hi nkarhi, A ku na lonkulu hambu lonsongo.'
- Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vuntlhanu u hlamusela leswaku nhlonipho lowu a wu ri kona khale a wa ha ri kona. U tirhisile mintila leyi nge: 'Tolo u longile mabutsa ya yena khatsaa!' na 'U tsutsumile na swa yena' ku hlamusela leswaku leswi a swi humelela khale a swa ha humeleli. U ya emahlweni a ku: 'Laha mutswari a a komba ndlela leyinene', 'Laha n'wana a a tshama a ri n'wana' na 'Kambe sweswi swi onhakile', ku hlamusela leswaku khale vatswari a va veka milawu, vana va nga va kaneti kambe sweswi a swa ha ri tano.
- Eka ndzimana ya vutsevu mutlhokovetseri u kombisa vubihle byi vangiwaka hi ku cinca loku ku nga kona. U ri: 'Loko n'wana a hambuka, a a cambutiwa', 'Kambe sweswi, ku n'wi tshuvanyana u tsutsumela eka vanawu.' Leswi swi hlamusela leswaku khale loko n'wana a endla swo huma endleleni kumbe loko a dyoha a biwa kambe sweswi loko n'wana o

biwanyana u ya emaphoriseni a ya khomisa mutswari wa yena. U ya emahlweni a tirhisa mintila leyi nge: 'Ku pfumala swa le mandleni u ri mutswari u tihehlerile', 'U ta swi hlaya hi xin'wexin'we', ku hlamusela leswaku loko u nga ri na mali u dlawile u ta xaniseka ngopfu. U tlhela a kombisa leswaku leswi swi vangwiwa hi leswi se ku nga na timfanelo ta vana. U tirhisa mintila leyi nge: 'Va ri ku na timfanelo ta vana!' 'Ta mutswari tona to kandziyeriwa ke?' 'I ntiyiso swi onhakile!' Hi mintila leyi u hlamusela leswaku ku va ku ri na timfanelo ta vana kambe ta vatswari ti nga humelerisiwi ngopfu hi swona swi onhaka.

- Hi ndzimana yo hetelela mutlhokovetseri u kombisa ku navela ka yena ka leswaku maendlelo ya xikhale ya tlhela ya vuya leswaku swilo swi ta famba kahle nakambe. U tirhisa ntila lowu nge: 'A hi tlheleleni emarhumbini.' 'Emarhumbini' hi le mutini lowu vanhu va rhurheke va nga ha tshami kona, va ya aka kun'wana va tshama kona. Kutani hi ntila lowu mutlhokovetseri u vula leswaku a ku tlhele ku endliwa leswi a swi endliwa khale. Ku ya emahlweni u ri: 'Laha mutswari a a ba swigingi swi twala', 'Laha vukosi a byi veka nawu wu xiximiwa', na 'Laha n'wana a a tiva xivandla xakwe.' Hi mintila leyi u hlamusela leswaku khale milawu ya vatswari na ya tihosi a yi xiximiwa, vana a va nga kanetani na vatswari. U gimeta ndzimana leyi hi mintila leyi nge: 'Loko ho endla leswi, hi ta twa ku nandziha ka mihandzu ya kona', 'Tiko ra hina ri ta va na xindzhuti' na 'Hi ta swi vona swi lulama!' Hi mintila leyi u kombisa ku navela na ku tshemba ka yena leswaku loko ko tlheleriwa eka maendlelo ya xikhale swilo swi ta famba kahle.

8.5. Tithekiniki leti tirhisiweke

- Xigego: Eka ndzimana yo sungula, ntila ya 1, lowu nge: 'Vatswari i vayeni ...,' mutlhokovetseri u tirhisa xigego ku fananisa vatswari na vayeni. Hi ntolovelo loko vayeni va endzile a va fanelangi ku veka milawu laha va nga endza kona. Kutani vatswari va fananisiwa na vayeni emindyangwini ya vona hikuva a va swi koti ku veka milawu onge hiloko vo va vayeni.
- Ximonyo: Eka ntila wa 2: 'I ntiyiso i vavhakachi', u tirhisile ximonyo, ku tiyisisa leswaku hakunene vatswari a va na matimba yo veka nawu emindyangwini ya vona.
- Riencisi: Eka ntila wa 4, lowu nge: 'Loko o tokolo ...' u tirhisile riencisi 'tokolo!' leri vulaka ku vulavula swi nga fanelangi. Leswi swi hlamusela leswaku vana va vona onge vatswari a va fanelangi ku vulavula hambu va vona swihoxo.
- Xivutiso: Eka ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri u tirhisile xivutiso xo ka xi nga lavi nhlamulo eka mintila ya 9 na 10: 'I mani a nga vaka ni xivindzi, Xa ku va komba laha mati ma faneleke ku famba ha kona?'. U tirhisile xivutiso lexi ku kombisa leswaku hakunene va chaviwa vana lava.
- Xivuriso: Eka ntila wa 11, lowu nge: 'Swa rivariwa leswaku n'wana a hi wa un'we,' u tirhisile xivuriso lexi nge: 'Nwana a hi wa un'we', lexi vulaka leswaku n'wana a nga tshinyiwi hi mutswari wa yena ntsena kambe un'wana na un'wana a nga n'wi tshinya.
- Xivulavulelo: Eka ndzimana ya vunharhu, eka ntila wa 13, u tirhisile xivulavulelo lexi nge: 'Ku khoma nyarhi hi timhondzo', lexi vulaka ku va munhu a ri ekhomyeni. U xi tirhisile ku hlamusela leswaku vadyondzisi va le khomyeni hikuva va tikeriwa kumbe ku xaniseka loko va ri karhi va dyondzisa vana lava.
- Xihlambanyiso/Xifananiso/Xipimaniso: Eka ntila wa 14, lowu nge: 'Dyondzo ya kona vo kapudza bya ricece,' u tirhisile xihlambanyiso/xifananiso/xipimaniso. U fananisa mukhuva lowu vana lava va sindzisiwaka ku dyondza hi wona na loko n'wana a sindzisiwa ku dya mukapu.

- Xivutiso: U tlhela a tirhisa xivutiso xo ka xi nga lavi nhlamulo eka ntila wa 17 lowu nge: 'Manu ku hava, i mani a twaka ndlala kasi?'. U tirhisile xivutiso lexi ku tlhonthla miehleketo ya vahlayi leswaku va swi lemuka leswaku vadyondzi lava hi vona lava va pfumalaka dyondzo; kutani a swi nga fanelangi leswaku va kala va sindzisiwa ku dyondza.
- Vumunhuhati: Eka ndzimana ya vuntlhanu eka mintila ya 26 na 27, leyi nge: 'Tolo u longile mabutsa ya yena khatsaa!' 'U tsutsumile na swa yena', u tirhisile vumunhuhati ku hlamusela leswaku mahanyelo ya khale a ya ha ri kona.
- Ncino: Eka ndzimana yo hetelela eka mintila ya 39-41, leyi nge: 'Laha mutswari a a ba swigingi swi twala', 'Laha vukosi a byi veka nawu wu xiximiwa' na 'Laha n'wana a a tiva xivandla xakwe' u tirhisile ncino ku tiyisisa vunene bya maendlelo ya xikhale.
- Thoni: Eka xitlhokovetselo lexi thoni yi kombisa ku va mutlhokovetseri a vilela hi ku va vana va nga ha lawuleki hikwalaho ka timfanelo leti va nga na tona masiku lawa. Leswi swi tiyisisiwa hi ku phikeleriwa ka marito lama nge: '...swi onhakile'.
- Moya: Moya lowu xitlhokovetselo lexi xi wu tisaka eka muhlayi i wa ku vilela hikwalaho ka leswi vana va nga ha lawulekiki hikuva vatswari a va ha ri na matimba ya ku va tshinya hikwalaho ka timfanelo leti va nga na tona.

8.6 Migingiriko

8.6.1 Xivutiso xa xitsalwana

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hindlela ya vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla, u kongomisa eka nkoka wa mbuyelelo wa marito ya '... swi onhakile' lama nga eka mintila yo hetelela ya tindzimana ta 2 ku fika eka 6. [10]

8.6.2 Swivutiso swa ximbangu

- Hi xihhi xifaniso xa le miehleketsweni lexi mutlhokovetseri a humelerisaka xona hi xitlhokovetselo lexi? (2)
- Tshaha ntila eka ndzimana ya 5 lowu seketelaka mhaka ya leswaku mahanyelo lamanene ya xikhale a ma ha ri kona? (1)
- Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hanshi. Hi ntila wa 10 lowu nge: 'Xa ku va komba laha mati ma faneleke ku famba ha kona', mutlhokovetseri u vula leswaku ku hava wo va komba ...
 - mafambelo lamanene.
 - rirhandzu lerinene.
 - mati lamanene.
 - mahanyelo lamanene. (1)
- Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke hakona nhlamuselo ya ntila wa 15 lowu nge: 'Hi hala tlhelo ricece ra kona ri karhi ku kampfunya'. (3)
- Xivulavulelo xa 'ku khoma nyarhi hi timhondzo' lexi humelerisiwaka hi ntila wa 13 lowu nge: 'Eswikolweni vadyondzisi va khomile nyarhi hi timhondzo' xi hlamusela yini eka xitlhokovetselo lexi? (1)
- U nga vula yini ehenhla ka leswi vuriwaka hi mutlhokovetseri eka xitlhokovetselo lexi? (2)

8.6.1 TINHLAMULO

XITSALWANA

Mutlhokovetseri u tirhisile ririmi hindlela ya vutshila ku humelerisa ku vilela ka yena hi mahanyelo yo biha ya vantshwa va masiku lawa. U kombisa leswaku a va ha yingisi no xixima vatswari va vona, hanyelo leri ro biha va ri endla eka tindhawu hinkwato leti va vaka va ri eka tona to fana na le mindyangwini, etikweni na le swikolweni. Emakumu mutlhokovetseri u lerisa vanhu leswaku va tlhelela eka ndhavuko wa vona, vatswari va lawula emindyangwini kasi vana va yingisa vatswari va vona.

Ku tiyisisa ku onhaka loku mutlhokovetseri eka ntila wo hetelela wa ndzimana ya vumbirhi lowu nge: 'Hikuva swilo se swi onhakile', u kombisa leswaku swa tika masiku lawa ku kombisa vantshwa tindlela letinene ta mahanyelo. Xiyimo lexi a xa ha ololoxeki. Swi tikomba hi ku va mutlhokovetseri a tirhisile xiaki 'se'. U ya emahlweni a kombisa ku tika ka swilo eswikolweni hi ku va swi nga olovi ku va vana va amukela dyondzo leyi va nyikiwaka yona hi vadyondzisi. Leswi swi tikomba hi ku va mutlhokovetseri a tirhisile marito ya 'kapudza' na 'kampfunya'. Mutlhokovetseri u tshikelela hi ku va a tirhisile rito 'ntiyiso' eka ntila lowu nge: 'I ntiyiso swilo se swi onhakile'. Leswi swi tiyisisa ku va a nga kanakani hi matikelo ya swilo manguva lawa.

Ku pfumaleka ka ku xiximana etikweni swi tiyisisa ku va swilo swi onhakile swinene. Mutlhokovetseri u tiyisisa mhaka leyi hi ku va a tirhisile rito 'hakunene' eka ntila lowu nge: 'Hakunene swi onhakile'. Mutlhokovetseri u ya emahlweni a tirhisa nkarhi lowu nga hundza eka ntila wa 30 lowu nge: 'Kambe sweswi swi onhakile', ku kombisa hilaha vana a va xixima vatswari hakona emindyangwini, leswi sweswi swi nga ha riki kona. Mbuyelelo lowu nga eka ndzimana ya 6 wu yisa emahlweni leswi nga eka ndzimana ya 5 hi tlhelo ra ku layiwa ka vana hi vatswari. Ndzimana leyi yi paluxa leswaku vana va rhangisa ngopfu timfanelo ta vona leswi endlaka leswaku na loko va onhile kutani vatswari va va xupula va ya emaphoriseni va ya va mangalela. Mutlhokovetseri u tiyisisa mhaka leyi hi ntila lowu nge: 'I ntiyiso swi onhakile'.

Leswi hlamuseriweke laha henhla swi kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hindlela ya vutshila hakona na nkoka wo vuyeleriwa ka marito ya '... swi onhakile' eka mintila yo hetelela ya tindzimana leti boxiweke. Eku heteleleni mutlhokovetseri u tsundzuxa vana leswaku va tshika ku tilawula va xixima vatswari na vadyondzisi va vona leswaku va ta humelela evuton'wini. [10]

TINHLAMULO TA SWIVUTISO SWA XIMBANGU

- (a) Mutlhokovetseri u humelerisa xifaniso xa ku onhaka ka swilo etikweni, laha vatswari va tsandzekaka ku laya vana va vona hikokwalaho ka milawu ya timfanelo ta vona. Mutlhokovetseri u na ku navela ka leswaku loko xiyimo a xo tlhelela eka xikhale, laha mutswari a a ri na rito emutini swilo a swi ta lulama.√√ (2)
- (b) 'Tolo u longile mabutsa ya yena khatsaa!'/Ntila wa 26.√ (1)
- (c) mahanyelo lamanene./D.√ (1)
- (d) 'Ricece' i n'wana loyi a ha an'waka kasi 'ku kampfunya' i ku tshwutela/humesa/phela leswi u swi dyeke.√ Ntila lowu wu hlamusela leswaku hambiloko vadyondzisi va ringeta hi matimba ku sindzisa vana ku dyondza, vana lava a va swi lavi.√√ (3)
- (e) Xi hlamusela leswaku vadyondzisi va xanisiwa hi vadyondzi lava va va dyondzisaka.√ (1)
- (f) Ndzi nga vula leswaku mutlhokovetseri u endla mhaka ya kahle ku va a tsundzuxa vana leswaku va tshika hanyelo ro biha leswaku etikweni ku ta va na kurhula.√√ (2)

9. MIHLOLO A YI DYIWI – KJ Ngobeni

- 1 Ve' tshopi a va xevi,
2 Leri u nga kala u xinyata,
3 Hikuva hi lera masiku lawa,
4 Swilo swi nga yima hi nhloko!
- 5 A hi nga si tshama hi swi vona,
6 Mihlolo yo tsema nhlana wa n'wana sirha,
7 I mani a a tshemba leswaku xiyimo xi nga va tani!
8 Loko a tsundzuka tolo ka siku.
- 9 Tolo loko tiko ri yimile hi milenge,
10 Loko tiko xi tshwa, xi vuvumela, xi pfurha xi nuha mbvee!
11 Tiko xi nuha xi mpfempfa hi mafurha ya vanhu,
12 Misava na swivungu swi xipa hi ntsako na fenya ro tlhaveriwa Khisimusi.
- 13 Hi ku vona ku pfilungana na ku nyakapfala ka swilo,
14 Mi phendle mindzhuva yi sala yi hlanganile,
15 Mi tsemile mi yi vona,
16 Mi hangalakile na matiko ya vanhu ku ya fihla tinhloko.
- 17 Kambe namuntlha mi tipfala tihlo rin'we,
18 Mi kanya timbilu mi xija, mi khemba, mi hisa;
19 Hi yo yini yo yiva no phangela vanhu ke?
20 Xikwembu xi lo mi nhwii!
- 21 I manyunyu ya rivengo ra vulolo,
22 I xijaha xa nhwala xexo,
23 Mi pfanga no va vula vahlampfa,
24 Etikweni na misava ya mani ke?
- 25 Leyi i misava ya Xikwembu a hi ya vafana,
26 Swona a vo hefemula moya wenu ke?
27 Emakaya ya vona a va mi khome bya tihosi,
28 Mi titwisa vulombe bya le nkambanini.
- 29 Mi ri ku ni zenofobiya, a yi hanyi la, felani le kule le!
30 Rivengo renu ra nyenyetsa,
31 Mi nga rivali ku ri swa jika swilo, mi thyakisa xihlovo leswi mi kolweke?
32 Ma hembra mi ta xi kuma xa ncila wa bulubulu.

9.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vanhu lava va vengaka vahlampfa. Mutlhokovetseri u sola vanhu lava a ri karhi a va tsundzuxa leswaku hi nkarhi wa xihlawuhlawu valwelantshuxeko va laha tikweni a va balekela ematikweni mambe laha a va fika va khomiwa kahle. U va kondletela leswaku na vona a va va amukele vahlampfa lava balekelaka laha tikweni.

9.2 Nkongomelo

Vubihi bya xihlawuhlawu.

9.3 Tindhlamuselo ta marito yo tika

RITO	NHLAMUSELO
Tshopi	Xakudya lexi swekiwaka hi ku tirhisa makwembe lama vondziwaka na mapa.
Xinyata	Ku tiboha ku endla swilo leswi nga oloviki.
Vuvumela	Ku tuvika ka malangavi ya ndzilo.
Mpfempfa	Ku pfelela ka swihalaki.
Nyakapfala	Ku biha/ku hlangahlangana ka swilo swi sala swi nyenyetsa.
Xija	Ku dlaya hi ku tsema nkolo.
Khemba	Ku ba hi nhonga kumbe nchila hi matimba.
Phanga	Ku teka swilo swo tala u nga ehleketeli van'wana/ku teka hi nswirhi.
Nhwala	Xitsotswana lexi vangiwaka hi thyaka lexi hanyaka hi ku dya nyuku na ngati.
Nkambana	Ndyelo leyikulu leyi endliweke hi vumba.
Zenofobiya	Rivengo leri kongomisiwaka eka vahlampfa.

9.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo

- Eka ndzimana yo sungula na ya vumbirhi mutlhokovetseri u le ku hlamaleni ka swilo leswi swi humelalaka sweswi hikuva a swa ha fani na khale. U vula leswaku i mihlolo hikuva a nga si tshama a swi vona naswona swa n'wi chavisa.
- Eka ndzimana ya vunharhu na ya vumune u kombisa leswaku nkarhi lowu a ku ri na xihlawuhlawu laha tikweni valwelantshuxeko va tiko leri a va tsutsumela ematikweni mambe ku ya tumbela kona loko va chava ku khomiwa kumbe ku dlayiwa.
- Eka ndzimana ya vuntlhanu u kombisa leswaku sweswi ku nga na ntshuxeko vanhu va tiko leri va tirivarisa va va na xitiyanhlana xo xanisa vanhu lava va humaka eka matiko mambe lawa man'wana ya kona a ku ri vuchavelahwahwa bya vanhu va Afrika-Dzonga.
- Eka ndzimana ya vutsevu u sola vanhu lava a vula leswaku va na manyunyu naswona va kala va venga vanhu lava va va vula vahlampfa hikwalaho ka leswi va nga na vulolo.
- U ya emahlweni eka ndzimana ya vunkombo a va tsundzuxa leswaku vanhu lava a va va tekeli nchumu hikuva misava leyi ku hanyiwaka eka yona i ya Xikwembu na moya lowu hefemuriwaka i wa Xikwembu. U tlhela a va tsundzuxa leswaku vona vanhu lava va va kholelaka, loko valwelantshuxeko va laha tikweni va ri ematikweni ya vona, a va va khome kahle.
- Eka ndzimana yo hetelela wa va tshinya leswaku va tshika rivengo leri va nga na rona hikuva mundzuku ka siku loko vona va ri ekhombyeni na vona va ta va kholela.

9.5 Tithekiniki leti tirhisiweke

- Xivuriso na xivulavulelo: Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u tirhisile xivuriso lexi nge: 'Tshopi a va xeve' lexi xi vulaka ku kanetana na endlelo ro ka ri nga laveki, ku kombisa leswaku ku na swilo leswi endliwaka swo ka swi nga laveki. U tlhela a tirhisa xivulavulelo lexi nge: 'Swilo swi nga yima hi nhloko!' ku kombisa leswaku swilo a swi

tshamisekangi etikweni. U tirhisile xivulavulelo nakambe eka ndzimana ya vumbirhi lexi nge: 'ku tsema nhlana' ku kombisa leswaku leswi swi humelalaka swa n'wi chavisa.

- Vumunhuhati: Eka ndzimana ya vunharhu u tirhisile vumunhuhati eka ntila lowu wu nge: 'Tolo loko tiko ri yimile hi milenge' ku kombisa mukhuva lowu swilo a swi nga tshamisekangi hi wona hikuva xiyimo a xi bihile etikweni.
- Xivulavulelo: U ya emahlweni a tirhisa swivulavulelo eka ndzimana ya vumune hi mintila leyi nge:

Mi phendle mindzhuva yi sala yi hlanganile,
Mi tsemile mi yi vona,
Mi hangalakile na matiko ya vanhu ku ya fihla tinhloko.

Swivulavulelo leswi swi hlamusela leswaku vanhu a va balekela eka matiko yo hambanahambana ku ya tumbela kona.

- Ncino: Eka ndzimana ya vuntlhanu u tirhisile ncino hi ntila lowu nge: 'Mi kanya timbilu mi xija, mi khemba, mi hisa,' ku tiyisisa tihanyi leti ti endlwaka hi vaakatiko va Afrika- Dzonga ehenhla ka vanhu lava va humaka ematikweni man'wana.
- Xivulavulelo: U tlhela a tirhisa xivulavulelo eka ntila lowu nge: 'Mi nga rivali ku ri swa jika swilo, mi thyakisa xihlovo leswi mi kolweke?' Hi xivulavulelo lexi u va tsundzuxa leswaku va nga xanisi vanhu lava hikuva siku rin'wana va nga tlhela va ya kombela ku pfuniwa hi vona.
- Thoni: Thoni ya xitlhokovetselo lexi yi kombisa ku va mutlhokovetseri a hlamarile a tlhela a chava. Leswi swi tiyisisiwa hi nhlokomhaka na marito lama nga eka ntila wa nkombo lowu nge: 'I mani a a tshemba leswaku xiyimo xi nga va tani!' na ntila wa vutsevu lowu nge: 'Mihlolo yo tsema nhlana wa n'wana sirha'. Yi tlhela yi kombisa ku va a nyangatsekile. Leswi swi tiyisisiwa hi mintila ya 21 na 22 leyi nge: 'I manyunyu ya rivengo ra vulolo' na 'I xijaha xa nhwala xexo,' na ya 29 na 30 leyi nge: 'Mi ri ku ni zenofobiya, a yi hanyi la, felani le kule le!' na 'Rivengo renu ra nyenyetsa.'
- Moya: Moya lowu xitlhokovetselo lexi xi wu humelerisaka eka muhlayi i wo tsana na ku khomiwa hi tingana hikwalaho ka tihanyi leti vaakatiko va Afrika-Dzonga va ti endlaka ehenhla ka vanhu vo huma ematikweni ya le handle. Leswi swi tiyisisiwa hi ntila lowu nge: 'Ma hembra mi ta xi kuma xa ncila wa bulubulu.'

9.6 Migingiriko

9.6.1 Xivutiso xa xitsalwana

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hindlela ya vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla, u ri karhi u kongomisa eka nkoka wo tirhisiwa ka swivulavulelo eka mintila ya 4, 6, 14, 15, 16, 17, 18 na 31. [10]

9.6.2 Swivutiso swa ximbangu

- (a) Hlamusela leswi mutlhokovetseri a byelaka vahlayi swona hi xitlhokovetselo lexi. (2)
- (b) Tshaha ntila lowu vulaka ku va swilo swi nga tshamisekangi. (1)
- (c) Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka. Eka xitlhokovetselo lexi i vamani lava va khomiwaka hi tihanyi?
A Vahlampfa.
B Varhangeri va Afrika-Dzonga.
C Vaakatiko va Afrika-Dzonga.
D Maphorisa. (1)

- (d) Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke nhlamuselo ya ntila wa 15 lowu nge: 'Mi tsemile mi yi vona.' (3)
- (e) Ku ya hi ntila wa 27 lowu nge: 'Emakaya ya vona a va mi khome bya tihosi', ku khomiwa bya tihosi swi hlamusela yini? (1)
- (f) Aneka vonelo ra wena ehenhla ka mhaka leyi kondleteriwaka hi mutlhokovetseri eka xitlhokovetselo lexi. (2)

9.6.3 TINHLAMULO

XITSALWANA

Mutlhokovetseri u tirhisile swivulavulelo eka xitlhokovetselo lexi ku humelerisa xifaniso xa vaakatiko va laha Afrika-Dzonga lava lwisanaka na vahlampfa lava nga etikweni ra vona. Vaakatiko lava va tsundzuxiwa leswaku va tshika tinyimpi hikuva na vona enkarhini lowu nga hundza va hlayisiwile ematikweni mambe loko laha Afrika-Dzonga ku ri ku lwiweni.

Eka ntila wa 4 lowu nge: 'Swilo swi nga yima hi nhloko!' mutlhokovetseri u tirhisile xivulavulelo lexi ku hlamusela hilaha swilo swi nga tshamisekangiki hakona etikweni hikwalaho ka ku xanisiwa ka vanhu lava taka hi le matikweni mambe. Xivulavulelo xa 'ku tsema nhlana' eka ntila wa 6 lowu nge: 'Mihlolo yo tsema nhlana wa n'wana sirha' xi kombisa ku va munhu a chavisiwile kumbe a chuhisiwile hi swo karhi. Hi ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa hilaha leswi endliwaka hi vaakatiko ehenhla ka vahlampfa etikweni swi hlamarisaka no chavisa hakona.

U tlhela a tirhisa swivulavulelo leswi nga eka mintila ya 14 – 16 leyi nge: 'Mi phendle mindzhuva yi sala yi hlanganile', 'Mi tsemile mi yi vona' na 'Mi hangalakile na matiko ya vanhu ku ya fihla Tinhloko'. Ku 'phendla mindzhuva', ku 'tsema mi yi vona' i swivulavulelo leswi vulaka ku baleka; kasi ku 'fihla nhloko' i ku tumbela. Hindlela leyi mutlhokovetseri u kombisa leswaku loko xiyimo xi bihile eAfrika-Dzonga vanhu a va balekela eka man'wana matiko ku ya tumbela kona. Mutlhokovetseri u hlamusela hilaha vaakatiko va Afrika-Dzonga va tirivarisaka hakona leswaku va pfunekile ematikweni man'wana kambe vona a va ha swi lavi ku amukela na ku pfuna vanhu lava humaka ematikweni mambe. Leswi u swi humelerisa hi xivulavulelo lexi nga le ka ntila wa 17 lowu nge: 'Kambe namuntlha mi tipfala tihlo rin'we', laha hi nhlamuselo ya masiku hinkwawo ku 'pfala tihlo rin'we' swi vulaka ku endla onge a wu swi voni.

U ya emahlweni a tiyisisa tihanyi leti endliwaka hi vaakatiko ehenhla ka vahlampfa lava dlayiwaka handle ka ntsetselelo hi ku va a tirhisa xivulavulelo lexi nga eka ntila wa 18 lowu nge: 'Mi kanya timbilu mi xija, mi khemba, mi hisa.' Ku kanya timbilu swi vula leswaku a va tiyisela va swi endla hambiloko va swi tiva leswaku a va fanelangi ku swi endla. Ku va vaakatiko lava va kanya timbilu swi kombisa nsele lowukulu hikuva ku dlaya vanhu na ku hisa nhundzu ya vona i mhaka leyi chavisaka swinene.

Mutlhokovetseri eka ntila wa 31 lowu nge: 'Mi nga rivali ku ri swa jika swilo, mi thyakisa xihlovo leswi mi kolweke?' u tirhisile xivulavulelo xa 'ku thyakisa xihlovo' lexi vulaka ku va munhu a onha swilo swo karhi a rivala leswaku u fanele ku tlhela a pfuneka eka swona siku rin'wana. Hi ntila lowu xivulavulelo lexi xi tirhisiweke eka wona, mutlhokovetseri u tsundzuxa vaakatiko lava leswaku na vona siku rin'wana va nga ha tlhela va lava ku pfuniwa na ku hlayisiwa ematikweni ya lava va va vulaka vahlampfa ku fana na nkarhi lowu hundzeke, kutani a va fanelangi ku xanisa vanhu lava.

Hinkwaswo leswi swi tiyisisa leswaku mutlhokovetseri u swi kotile ku tirhisa swivulavulelo hindlela ya vutshila ku humelerisa hungu ra xitlhokovetselo xa yena.

TINHLAMULO TA SWIVUTISO SWA XIMBANGU

- (a) Mutlhokovetseri u sola vanhu lava nyenyaka vahlampfa laha tikweni kutani a va kondletela leswaku va va amukela hikuva hi nkarhi wa xihlawuhlawu vanhu va matikomambe va pfunetile hi ku amukela vanhu lava a va balekela eka wona hi ku chava ku dlayiwa loko va ha lwela ntshuxeko.√√ (2)
- (b) 'Swilo swi nga yima hi nhloko!'/Ntila wa 4.√ (1)
- (c) Vahlampfa./A.√ (1)
- (d) Ku tsema u yi vona i xivulavulelo lexi vulaka ku tsutsuma hi xikongomelo xo baleka kumbe ku nyenga hi ku chava nchumu wo karhi.√ Mutlhokovetseri u tirhisile xivulavulelo lexi ku hlamusela leswaku na vona vaakatiko va Afrika-Dzonga a va swi kotangi ku tiyisela loko swilo swi nga tshamisekangi laha tikweni, va balekile va ya tumbela ematikweni man'wana.√√ (3)
- (e) Swi hlamusela ku khomiwa kahle na ku xiximiwa.√ (1)
- (f) Nyika vonelo ra wena. Xikombiso: Ndzi vona mhaka leyi endliwaka hi mutlhokovetseri yo kondletela vanhu va tiko ra Afrika-Dzonga leswaku va rhandza vanhu va matikomambe yi ri kahle hikuva loko tiko ra Afrika-Dzonga ri lwerile ntshuxeko eka malembe lama hundzeke na vona va amukerile valwelantshuxeko va Afrika-Dzonga ematikweni ya vona.√√ (2)

10. WA HA SWI TSUNDZUKA XANA? – KJ Ngobeni

- 1 Wa ha ri tsundzuka siku rero,
2 Siku ra xidzedze xo kala moya,
3 Sikunkulu ro boha fundzu ra timbilu terhu,
4 Ti bohiwa hi ngoti ya nhlampfurha,
5 Timbilu terhu ti ba swigingi,
6 Mintwiwo yerhu yi hlavelelana hi xikhiyana
- 7 Wa ha swi tsundzuka loko ndzi ku ngwingwela,
8 Loko ndzi vhikavhika swikhovokhovo swa nhova,
9 Loko ndzi pandza mananga ya sala ya hlanganile,
10 Ndzi pela mikova na milambu ndzi penga ndzi pengela wena,
11 Ndzi ehlekete nxingo wa vukufukufu bya mbilu yaku,
12 Ndzi tsundzuka ku xingwa no vukarhiwa hi wena bya rikhada ro kala?
- 13 Mina ndza ha swi tsundzuka,
14 Ndza ha ri na xona xivoni xa kona,
15 Ndzi vona hambu ku rhomba kaku,
16 Ndzi vona loko wa ha tsalatsala ehansi hi nenge,
17 Ndzi ri karhi ndzi ba khwela hi khehele,
18 Na ku tlhaveka ka mbilu yaku ndza ku vona.
- 19 Ndza ha tsundzuka mina,
20 Ndza ha yi vona na mbilu yaku loko yi ba yi pompa ngati yi vila yi kaluma.
21 Hambu ku hefemuteka ka wena ndza ha ku twa hi nomo lowu.
22 Hambiloko u nyuma u ndzi yiva kunene hi tihlo,
23 Ndzi tlherisela hi ku ku tlhava hi fumu ra tihlo,
24 Kutani u govela vurhena.

25	Kumbe u swi rivele,
26	Loko u ku: 'swi tiva hi wena',
27	Ndzi ku: 'wa hembra'?
28	Kutani ndzi tiba xifuva embilwini,
29	Hikuva a ndzi phasile gentle,
30	Leri ndzi kokeke rinoko malembe na malembe ndza ha hlayelela magoza.
31	Swi kahle loko hi swi tsundzuka handle ko sindzisiwa hi 14 Nyenyanyana,
32	Hi pfuxelela miehleketo yerhu siku leri ngo va siku handle ko kanganyisana,
33	Hikuva miehleketo ya rirhandzu yi lava ku tshamela ku nyanyuriwa,
34	Leswaku yi nga titimeli yi bola,
35	Leswaku yi tsakamisiwa yi phofula vuxungu bya ritsondze ra rirhandzu.
36	Wa ha swi tsundzuka xana?

10.1 Nhlamuselo ya xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wanuna loyi a tsundzuxaka murhandziwa wa yena timhaka ta khale ta rirhandzu ra vona ku sukela loko va ha gangisana ku fikela loko va tekana laha a kombisaka nkoka wa ku swi tsundzuka hikuva swi endla leswaku rirhandzu ra vona ri tshama ri ri karhi ri pfurha.

10.2 Nkongomelo

Ku nandziha ka rirhandzu na nkoka wa ku ri hlanganyetela leswaku ri nga heli.

10.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika

RITO	NHLAMUSELO
Xidzedze	Moya wa matimba wo katsana na mpfula.
Fundzu	Ndhawu leyi bohiweke eka ntambhu kumbe ngoti.
Ngoti	Ntambhu.
Nhlampfurha	I muxaka wa murhi/nsinya lowu mbewu ya kona yi tirhisiwaka ku endla mafurha yo tola.
Ngwingwela	Ku famba navusiku exinyameni u ya eka munhu wo karhi.
Swikhovokhovo	Swimitwana leswi talaka ku mila emisaveni yo olova bya ritshuri.
Rikhada	Ricece, n'wana loyi a ha ku velekiwaka.
Rhomba	Ku komba xichavo kumbe ku ka u nga kombi ku ala/vilela.
Kaluma	Ku tlulatlula ka mati lama nga eku vileni.
Gentle	Muxaka wo karhi wa hlampfi leyitsongo leyi dyiwaka.
Phofula	Ku vula leswi ku karhataka embilwini.
Ritsondze	Ku titwa ko karhi ka ku navela fole.

10.4 Ku xopaxopa xitlhokovetselo.

Mutlhokovetseri u tirhisile xivutiso, 'Wa ha swi tsundzuka xana?' tanihi nhlokomhaka ya xitlhokovetselo xa yena. Xivutiso lexi xi tlhontha miehleketo ya muhlayi leswaku a lava ku tiva leswi ku tsundzukiwaka swona. Xivutiso lexi xi kombisa leswaku ku na swo karhi swa nkoka leswi humeleleke eka nkarhi lowu hundzeke leswi muvutisi a lavaka ku tiva loko swa ha tsundzukiwa. U ya emahlweni a tirhisa swivutiso na tinhlamulo ta kona ku hi rungulela masungulo ya rirhandzu ra vona ku fikela laha va tekanaka va va nuna na nsati.

Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u sungula hi ku boxa swin'wana swa leswi nhlokomhaka (xivutiso lexi) leyi yi vutisaka swona laha a kombisaka siku ro hlawuleka leri va nga gangana hi rona. Leswi swi paluxiwa hi ntila lowu nge: 'Sikunkulu ro boha fundzu ra timbilu terhu,' laha ku boha fundzu swi humelerisaka xifaniso xa le miehlekeweni xa tintambhu timbirhi leti bohiwaka ti khomana ti va nchumu wun'we. Leswi swi yimela ku hlangana ka rirhandzu ra vona ri va rin'we.

Hi ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri u kombisa leswi rirhandzu ra vona ri sunguriseke xiswona na leswi a nga xanisekisa xiswona loko a ha fambela nhwana loyi hi xikongomelo xo n'wi gangisa. U tirhisile marito lawa, 'Wa ha swi tsundzuka loko ndzi ku ngwingwela,' laha ku 'ngwingwa' swi vulaka ku famba navusiku exinyameni u ya eka munhu wo karhi. Mutlhokovetseri u vula leswaku a hamba a famba navusiku a ya eka nhwana loyi leswaku a ta n'wi gangisa.

Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vunharhu na ya vumune u vumba xifaniso xa loko a n'wi gangisa, leswi nhwana loyi a endla swona loko a gangisiwa na leswi lowa nhwana a a titwisa xiswona. Leswi swi paluxiwa hi ntila lowu nge: 'Ndzi vona loko wa ha tsalatsala ehansi hi nenge.' Ku tsalatsala ehansi hi nenge i maendlelo ya vanhwanyana va khale loko va ri karhi va gangisiwa hi majaha lawa va ya rhandzaka, leswi vulaka leswaku siku leri a nga gangisiwa hi rona nhwana loyi, a a swi nyumela a nga ri languti jaha ra yena emahlweni, leswi a ku ri xikombiso xa leswaku wa ri rhandza. Na marito '...mbilu yaku loko yi ba yi pompa ngati yi vila yi kaluma.' Ku pompa i maendlelo yo susumeta mati/moya hi matimba eka nchumu wo fana na phayiphi kasi ku kaluma i ku vila ka mati. Laha mutlhokovetseri u kombisa ku famba ka ngati hi matimba ku suka embilwini ku ya emirini, leswi kombisaka ku tlakuka ka mabelo ya mbilu na matsutsumelo ya ngati emirini. Laha u n'wi tsundzuxa ndlela leyi a chuhile hi yona loko a gangisiwa.

Hi ndzimana ya vuntlhanu mutlhokovetseri u kombisa loko se loyi wanhwana a pfumela na ntsako lowu loyi wajaha a a tele hi wona loko a twa ku rhandziwa. Mutlhokovetseri u tirhisile mintila leyi nge: 'Loko u ku: 'swi tiva hi wena' na 'Kutani ndzi tiba xifuva embilwini.' Marito ya 'swi tiva hi wena' i marito lawa khale a ya tirhisiwa hi wanhwana loko a pfumela leswaku jaha wa ri rhandza kasi ku 'tiba xifuva' swi vula ku tinyungubyisa hi ku va u hlurile kumbe u humelerile eka swo karhi. Hileswo loyi wanhwana u ri gangile jaha leri ivi rona ri tsaka swinene hi ku va ri gangiwile.

Eka ndzimana yo hetelela mutlhokovetsrei u songa mhaka ya yena hi ku kombisa nkoka wa ku fambisa miehleketo, vanhu va tsundzuka leswinene leswi humeleleke eka rirhandzu ra vona, va bula hi swona na ku tsundzuxana swona leswaku rirhandzu ra vona ri ta tshama ri ri karhi ri hanya. U tirhisile mintila leyi nge 'Hikuva miehleketo ya rirhandzu yi lava ku tshamela ku nyanyuriwa' na 'Leswaku yi nga titimeli yi bola.' 'Miehleketo ya rirhandzu' i ku ehleketa leswi swi rhandzekaka hi murhandziwa wa wena kasi eka ku 'tshamela ku nyanyuriwa', rito 'tshamela' ri vula ku swi endla nkarhi na nkarhi loko 'nyanyuriwa' ri vula ku pfuxeta kumbe ku vulavula hi swona. Eka ntila lowu nge: 'Leswaku yi nga titimeli yi bola,' rihlanganisi 'leswaku' ku nga rihlanganisi leri kombaka xikongomelo kumbe xivangelo xa ku endla swo karhi. Marito ya 'yi nga titimeli yi bola,' hi wona xikongomelo xa kona.

Rito ra 'titimela' ri vula ku va nchumu wu lahlekeriwa hi ku hisa kumbe ku kufumela loku a wu ri na kona kasi ra 'bola' rona ri vula ku onhaka ka nchumu wu sungula ku nuha na ku huma swivungu. Hi marito lawa mutlhokovetseri u vula leswaku varhandzani va fanele ku tshamela ku vulavula na ku ehleketa leswinene leswi swi rhandzekaka eka rirhandzu ra vona ku endlela leswaku ku rhandzana ka vona ku nga lahlekeriwi hi nkoka, va rhandzana hilaha ku nga heriki.

10.5 Tithekiniki leti tirhisiweke

Mafung'helo: Mutlhokovetseri u tirhisile swivutiso tanihi manghenelo ya ku paluxa hungu ra yena.

Nhlokomhaka i xivutiso. Ntila wa 1 'Wa ha ri tsundzuka siku rero,' i xivutiso lexi nga manghenelo yo n'wi tsundzuxa siku leri va nga gangana hi rona. Ntila wa 7 i xivutiso lexi nga manghenelo yo n'wi tsundzuxa ndlela leyi a xanisekeke hi yona ku gangisa nhwana loyi. U songa xitlhokovetselo xa yena hi xivutiso 'Wa ha swi tsundzuka xana? lexi tiyisisaka leswaku i mhaka ya nkoka ku swi tsundzuka.

Moya na thoni: Mutlhokovetseri u tirhisile thoni yo humelerisa kurhula na ntsako. Swi tiyisisiwa hi marito, 'nxingo wa vukufukufu', 'Ndzi tsundzuka ku xingwiwa no vukarhiwa hi wena bya rikhada...'

Thoni: 'Nxingo' i ku tlakuriwa ka n'wana lontsongo hi munhu lonkulu eka yena kasi 'vukufukufu' i ku kufumela loku munhu a ku twaka hi ku va a tlakuriwile. 'Ku vukarhiwa hi wena bya rikhada...' 'rikhada' i n'wana loyi a ha ku velekiwaka. Leswi swi kombisa nkufumelo wa rirhandzu leri a a ri kona eka varhandzani lava.

Moya: Xitlhokovetselo lexi xi humelerisa moya wa kurhula na ntsako, leswi tisiwaka hi muxaka wa timhaka to tsakisa leti runguriwaka. Nkarhi wun'wana timhaka leti ti nga twala ti ri mafenya hi ku va ti kombisa magangisanelo ya xikhale.

Mavumbelo ya swifaniso: Mutlhokovetseri u na vuswikoti byo vumba swifaniso swa le miehleketsweni. U vumbile swifaniso leswi landzelaka:

- Xifaniso xa jaha leri xanisekaka leri fambaka mpfhuka wo leha ri ya eku gangiseni ka nhwana (ndzimana ya 2).
- Xa loko a gangisa, xa manyumelo ya lowa nhwana loko a gangisiwa na mapfumelelo (ndzimana ya 3, 4 na 5).

Mbuyelelo wa marito: Mutlhokovetseri u tirhisa mbuyelelo wa marito ku tiyisisa/tshikelela timhaka to karhi. U vuyelela xivutiso xa 'Wa ha swi tsundzuka?' ku tiyisisa/tshikelela leswaku i mhaka ya nkoka ku tsundzuka leswi rirhandzu ra vona ri sunguriseke xiswona na leswi a va titwisa xiswona loko ri sungula.

Mutlhokovetseri eka ndzimana ya 2 u vuyelerile rito 'loko' eka mintila ya 8 na 9, ku tiyisisa ndlela leyi a tiyimiseleke/tikarhateke hi yona ku kuma nhwana loyi. U tlhela a tirhisa rito 'ndzi' eka mintila ya 10, 11 na 12 ku tiyisisa/tshikelela ndlela leyi a a titwa/n'wi rhandza hi yona.

Eka ndzimana ya 3 u tirhisa marito 'ndza ha' eka mintila ya 13 na 14 ku tshikelela leswaku yena u swi tsundzuka hi ku hetiseka. U tlhela a tirhisa marito ya 'ndzi vona' eka mintila ya 15 na 16 ku tiyisisa/tshikelela tsundzuka manyumelo ya yena loko a gangisiwa. Hi vona na ku vuyeleriwa ka rito 'ndzi' eka mintila ya 15, 16 na 17 ku tiyisisa/tshikelela leswaku wa ha tsundzuka hi ku hetiseka leswi a va titwisa xiswona loko a ha n'wi gangisa.

Eka ndzimana yo hetelela ku vuyeleriwele rito 'leswaku' eka mintila ya 34 na 35 ku tiyisisa/tshikelela swivangelo swo va vanhu fanerile ku tsundzuxana leswinene leswi swi va humeleleke evuton'wini.

10.6 Migingiriko

10.6.1 Xivutiso xa xitsalwana.

Xopaxopa xitlhokovetselo lexi u ri karhi u kombisa vutshila bya mutlhokovetseri byo tirhisa swivutiso eka mintila ya 1, 25 na 36 na mbuyelelo wa marito eka mintila ya 8-9 na 34-35 ku humelerisa hungu ra xitlhokovetselo xa yena. [10]

10.6.2 Swivutiso swa ximbangu

- (a) Nyika nkomiso wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- (b) Kombisa xifaniso xa le miehleketsweni lexi mutlhokovetseri a vumbelaka vahlayi xona eka mintila ya 15, 16 na 17. (1)
- (c) Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ntila wa 3 lowu nge: 'Sikunkulu ro boha fundzu ra timbilu terhu' wu kombisa siku leri jaha na nhwana va sunguleke ku ...
- A tivana hi rona.
- B rhandzana hi rona.
- C bula hi rona
- D tsakelana hi rona. (1)
- (d) Hlamusela hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke hakona nhlamuselo ya ntila wa 9 lowu nge: 'Loko ndzi pandza mananga ya sala ya hlanganile.' (3)
- (e) Hlamusela moya lowu xitlhokovetselo lexi xi humelerisaka wona. (1)
- (f) Hi ku vona ka wena, vanhu lava va tshama swin'we tanihi nuna na nsati kumbe va ha ri swigangu ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

10.6.3 TINHLAMULO

XITSALWANA

Eka xitlhokovetselo lexi mutlhokovetseri u tirhisile swivutiso na mbuyelelo wa marito ku humelerisa hungu ra yena. Nhlokomhaka ya xitlhokovetselo i xivutiso laha a sungulaka hi ku endla leswaku muhlayi a navela ku tiva leswaku i ntwini leswi tsundzukiwaka naswona ku vutisiwa mani. Mutlhokovetseri u tlhela a vuyelela marito na swivutiso ku fikisa hungu ra yena.

Mutlhokovetseri u sungula xitlhokovetselo xa yena hi xivutiso a tlhela a xi heta hi xivutiso. Eka ntila wa 1 u ri: 'Wa ha ri tsundzuka siku rero', laha a tirhisaka xivutiso lexi tanihi manghenelo ya ku rungula leswi humeleleke siku va nga rhandzana hi rona. Xivutiso lexi xi tlhela xi kombisa leswaku siku leri ri n'wi tsakisile, u twala ri n'wi nyanyula na ku va a navela leswaku va ri tsundzuka va bula hi rona. Eka ndzimana ya 5 ntila wa 25 xivutiso xa 'Kumbe u swi rivele,' xi tirha ku kambisisa loko loyi wanhwana a ha swi tsundzuka na ku tiyisisa leswaku yena loyi waxinuna a nga swi rivalangi. Na xona xivutiso lexi xi tiyisisa ntsako lowu mutlhokovetseri a nga na wona loko a tsundzuka siku leri. Mutlhokovetseri u heta xitlhokovetselo xa yena hi xivutiso, 'Wa ha swi tsundzuka xana?' laha a tiyisisaka leswaku a ku ri siku ro tsakisa leri va faneleke ku ri tsundzuka minkarhi hinkwayo.

Eka ndzimana ya 2 mutlhokovetseri u vuyelela marito lama nge 'loko ndzi' ku tiyisia/tshikelela ndlela leyi a xanisekeke hi yona loko a ha ya eku gangiseni ka nhwana loyi ku nga ku 'vhikavhika swikhovokhovo' na ku 'pandza mananga.' 'Swikhovokhovo' i swimitwana leswi talaka ku mila emisaveni yo olova bya ritshuri; kasi ku 'pandza mananga' i ku famba mpfhuka wo leha. Mbuyelelo lowu wu kombisa na ku tinyiketela loku a a ri na kona ko lava ku kuma nhwana loyi. Eka ndzimana yo hetelela mutlhokovetseri u vuyelela rihlanganisi, 'leswaku' ku tiyisisa xikongomelo na nkoka wa ku tsundzuka leswinene leswi humeleleke khale eka rirhandzu ra varhandzani.

Mutlhokovetseri u swi kotile ku tirhisa mbuyelelo wa marito na swivutiso ku kombisa leswinene leswi humeleleke eka rirhandzu ra vona na ku tsundzuxa vahlayi hi nkoka wa ku pfluxeta rirhandzu ra vona.

TINHLAMULO TA SWIVUTISO SWA XIMBANGU

- (a) Eka xitlhokovetselo lexi mutlhokovetseri u vutisa murhandziwa wa yena loko a ha swi tsundzuka leswi nga humelela loko a ha n'wi gangisa. U tlhela a kombisa hilaha a a tsakile hakona loko lowa nhwana a amukela rirhandzu ra yena.√√ (2)
- (b) Xifaniso xa manyumelo ya lowa nhwana loyi a nga ku gangisiweni na matsakelo ya lowa jaha a nga ku gangiseni.√ (1)
- (c) rhandzana hi rona./B.√ (1)
- (d) Ku 'pandza mananga ya sala ya hlanganile' i xivulavulelo lexi vulaka ku famba mpfhuka wo leha.√ Mutlhokovetseri u tirhisile xivulavulelo lexi ku paluxa ku tiyimisela loku a a ri na kona hi tlhelo ro n'wi rhandza, a a nga ri na mhaka na ku leha ka mpfhuka. (3)
- (e) Xi humelerisa moya wa kurhula na ntsako lowu tisiwaka hi muxaka wa timhaka to tsakisa leti runguriwaka./Xi humelerisa moya wo tsakisa kumbe wa mafenya hikuva xi kombisa magangisanelo ya xikhale.√ (1)
- (f) Nyika vonelo ra wena. Xikombiso: Lavambirhi i nuna na nsati hikuva mavulavulelo ya mutlhokovetseri ya humesa mhaka ya ku va ku ri khale va hanya swin'we tanihi varhandzani./Mhaka ya ku boha fundzu yi komba ntwanano wo hanya swin'we lowu va ngheneke eka wona khale.√√ (2)

11. VUTSWARI BYA VUPHUKUPHUKU – NW Phakula

- 1 Ina, n'wana hinkwerhu ha swi tiva u lo tswala,
- 2 Futhi u kayakayile na ndzhwalo kaye wa tin'hweti bi!
- 3 Ku hava loyi hi n'wi voneke a ku mukela,
- 4 U dodombanile na wona u kala u ya ku wu mfuu!
- 5 Timbhoni hi lava tinguvu leto basa paa!
- 6 Xambela lexi u hi haxaka ha xona, hlambanyani!
- 7 Xikonyololo lexi u hi mharhekaka ha xona a wu nga tilayi mundzuku?
- 8 Xithaka lexi u tibumaka ha xona a wu nga xi hlanti mundzuku?
- 9 Ve ri oloriwa ra ha tsakama,
- 10 Handlekaswona u ta tilaya u lo ba, hi khwiri.
- 11 Leswi u nge hi na mavondzo loko hi laya n'wana ke wena nghunavalayi?
- 12 Leswi lava tisaka milandzu ya n'wana laha kaya u nge i vukwele ke?
- 13 Leswi lava va nge n'wana waku u na rintihlo u nge vo lorha ke?
- 14 Leswi lava va nge va bvungheriwile swa vona hi n'wanaku ke?
- 15 Leswi a wu swi vona ku ri u cela sirha ra n'wanaku a ha tsakula?

16	Yoo, xinangana xi bile evupeladyambu, tingana vuyavuyani!
17	Va vitana nyini ku ya ngengemisa mbyana yakwe a ya celela.
18	Yi nga mhuti yo fela etinyaweni i mani a ha ta kanetaka?
19	Ngulumelo wa risimu ra xirilo ri wiyiwitela etindleveni ta manana:
20	'Tatana wa vitana!'

11.1 Nhlamuselo ya xithhokovetselo

Xithhokovetselo lexi xi vulavula hi manana loyi a nga laviki ku tshinya n'wana wa yena loyi a endlaka swilo swo biha. Mutswari loyi a nga lavi ku tsundzuxiwa hi mahanyelo yo biha ya n'wana wa yena. N'wana loyi u hetelela a dlayiwile.

11.2 Nkongomelo

Switandzhaku leswi vaka kona loko vatswari va nga tshinyi vana va vona.

11.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika

RITO	NHLAMUSELO
Kayakaya	Ku xaniseka nkarhi wo leha.
Vuphukuphuku	Ku va munhu a nga tlharihangani.
Ndzhwalo	Ku va na khwiri ro langutela n'wana.
Dodombanile	Lwisanile.
Mfuu!	Ku rhula ndzhwalo./Ku kondza u ya kuma n'wana.
Timbhoni	Vanhu lava swi voneke.
Xambela	Mahlamulelo yo biha yo ka ya nga kombi nhlonipho.
Xikonyololo	Ku hlamula hindlela yo twisa munhu un'wana ku vava.
Xithaka	Mahlamulelo yo konyolola ya tlhela ya kombisa manyunyu.
Mhareka	Ku hoxa swilo swo tsakama swa thyaka eka munhu wo karhi swi fika swi namarhela.
Nghunavalayi	Munhu loyi a nga laviki ku tsundzuxiwa/tshinyiwa/layiwa.
Vukwele	Rivengo ro vondzokela van'wana.
Bvungheriwile	Ku tekeriwa xo karhi hi xihatla.
Tsakula	Ku hanya/hefemula.
Xinangana	Xichayachayani lexi endliweke hi rihlanga.
Ngengemisa	Ku rhwala nchumu wo tika u famba na wona.
Ngulumelo	Mpfumawulo wo encenyeta lowu twakalaka endzhaku ka mpfumawulo wa ntiyiso.

11.4 Ku xopaxopa xithhokovetselo

- Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u kombisa ku twisisa xiyimo na ndlela leyi mutswari loyi a xanisekeke hakona eku kumeni ka n'wana loyi. Leswi swi seketeriwa hi marito yo fana na 'kayakayile', 'ndzhwalo' na 'dodombanile', leswi vulaka ku xaniseka na khwiri leri a a ri rona a nga ri na mupfuni ku kondza a kuma n'wana, leswi swi tiyisisiwaka hi riencisi mfuu!
- Ndzimana ya vumbirhi yi kombisa ndlela yo biha leyi mutswari loyi a hlamulaka vanhu hi yona ku tisirhelela loko a tsundzuxiwa, yi tlhela yi kombisa ku tsundzuxiwa ka yena hi switandzhaku leswi swi nga vaka kona loko a honisa. Leswi swi seketeriwa hi marito 'xambela', 'xikonyololo', 'xithaka', na hi ntila wa 9 lowu nge: 'Ve ri oloriwa ra ha tsakama.'
- Eka ntila wa 9 mutlhokovetseri u tirhisile xivuriso lexi nge: 'Ve ri oloriwa ra ha tsakama', lexi vulaka leswaku n'wana u dyondzisiwa mikhuva leyinene a ha ri ntsongo.

- Ndzimana ya vunharhu mutlhokovetseri u kombisa vumbhoni bya leswo biha leswi endliweke hi n'wana wa yena leswi yena a a n'wi yimelela eka swona, vumbhoni bya kona ku nga ku yiva na ku bvungela vanhu swilo swa vona. Mutlhokovetseri u tlhela a n'wi lemukisa hi khombo leri nga humelelelaka n'wana wa yena loko a nga cinci mahanyelo ya yena yo biha.
- Ndzimana yo hetelela yi kombisa switandzhaku na ntiyiso wa leswi mutswari loyi a a lemukisiwa eka swona. Leswi swi seketeriwa hi ntila wa 16 lowu nge: 'Yoo, xinangana xi bile evupeladyambu, tingana vuyavuyani' na ntila wa 17 lowu nge: 'Va vitana nyini ku ta ngengemisa mbyana ya yakwe a ya celela.'
- Ku hetisiseka ka mhaka leyi swi tiyisiwa hi ntila wa 20 lowu kombisaka ku lova ka n'wana wa yena.

11.5 Tithekiniki leti tirhisiweke eka xitlhokovetselo

- Mimfungho: Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u tirhisile mfungho wa xihlamalo eka maencisi ku tshikelela leswaku u tiva xiyimo lexi a nga va eka xona loko a tswala n'wana wa yena kambe a swi vuli leswaku a nga fanelangi ku tshinya n'wana wa yena. Eka ntila wa 19 eka ndzimana yo hetelela u tirhisile hikombirhi ku kombisa leswaku marito lama landzelaka u lo ma tshaha eka risimu leri talaka ku yimbeleriwa eminkosini, ku kombisa leswaku n'wana loyi se u lovile.
- Thoni: Thoni ya mutlhokovetseri yi humelerisa ku khunguvanyeka na ku nyangatseka hi leswi mutswari loyi a nga laviki ku tshinya n'wana wa yena loko a endla swilo swo hamboloka. Leswi swi seketeriwa hi marito lama a ma tirhiseke eka xitlhokovetselo. Xik: eka ndzimana ya vumune u tirhisile rito 'nghunavalayi' na le ka ndzimana yo hetelela eka ntila wa 17 u ri: 'Va vitana nyini ku ta ngengemisa mbyana yakwe a ya celela.'
- Moya: Xitlhokovetselo lexi xi humelerisa moya wo tsana eka muhlayi hikwalaho ka matikhomelo ya mutswari loyi wo pfumala vutihlamuleri hi ku va a nga tshinyi n'wana wa yena loko a endla leswo hamboloka ku kala a ya dlayiwa. Leswi swi tiyisiwa hi ntila wa 18 lowu nge: 'Yi nga mhuti yo fela etinyaweni i mani a ha ta kanetaka.'

11.6 Migingiriko

11.6.1 Xivutiso xa xitsalwana

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hindlela ya vutshila hakona ku humelerisa xifaniso xa mutswari wo ka a nga tlharihangani eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla, u ri karhi u kongomisa eka nkoka wa ku vuyeleriwa ka swivutiso eka mintila ya 7, 8, 11-15 na 18. [10]

11.6.2 Swivutiso swa ximbangu

- (a) Hi xihhi xifaniso lexi xi ku telaka emiehleketweni endzhaku ko hlaya xitlhokovetselo lexi? (2)
- (b) Tsavula rito rin'we eka xitlhokovetselo leri vulaka munhu wo ka a nga lavi ku tsundzuxiwa. (1)
- (c) Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hanshi. N'wana wa mutswari loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena u hetelela a ...
- A tsutsuma.
- B lova.
- C etlela.
- D vaviseka. (1)
- (d) Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke hakona nhlamuselo ya ntila wa 18 lowu nge: 'Yi nga mhuti yo fela etinyaweni i mani a ha ta kanetaka?' (3)
- (e) Ntila wa 14 lowu nge: 'Leswi lava va nge va bvungheriwile swa vona hi n'wanaku ke?' wu humelerisa miehleketo muni? (1)
- (f) Loko wo nyikiwa nkarhi wo vulavurisana na mutswari loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena, u nga n'wi tsundzuxa yini mayelana na mahanyelo ya yena? (2)

11.6.3 TINHLAMULO

XITSALWANA

Mutlhokovetseri u tirhisile ririmi ku humelerisa xifaniso xa mutswari wa xisati wo pfumala vutihlamuleri, loyi a nga rhandziki leswaku n'wana wa yena a layiwa na ku kombiwa ndlela hambiloko a hoxisile. Leswi swi humelerisiwa hi nhlokomhaka ya xitlhokovetselo leyi nge: 'Vutswari bya vuphukuphuku'. Loko van'wana va n'wi pfuneta ku tshinya n'wana loyi, a nga swi tsakeli, u ri va n'wi xanisa, leswi kombisaka ku pfumala vutihlamuleri tanihi mutswari.

Mutlhokovetseri u vuyelerile swivutiso eka mintila ya 7, 8, 11–15 na 18 na ririmi ro khavisa ku tiyisisa/tshikelela mhaka leyi boxiweke laha henhla. Eka mintila ya 7 na 8 leyi nge: 'Xikonyololo lexi u hi mharhekaka ha xona a wu nga tilayi mundzuku?' na 'Xithaka lexi u tibumaka ha xona a wu nga xi hlanti mundzuku?' mutlhokovetseri u tirhisile swivutiso ku humelerisa na ku tiyisisa ndlela yo biha leyi wansati loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a a hlamula vanhu lava a va ringeta ku n'wi pfuna na ku n'wi tsundzuxa ehenhla ka swiendlo swo biha swa n'wana wa yena. Riviti 'nghunavalayi' eka ntila wa 11 lowu nge: 'Leswi u nge hi na mavondzo loko hi laya n'wana ke wena nghunavalayi?' ri vula munhu loyi a nga pfumeriki ku tshinyiwa kutani mutlhokovetseri u hlamusela leswaku loko va laya n'wana wa yena u ri a va n'wi naveleli ku humelela evuton'wini, va na mavondzo.

Eka ntila wa 12 lowu nge: 'Leswi lava tisaka milandzu ya n'wana laha kaya u nge i vukwele ke?' mutlhokovetseri u tirhisile xivutiso ku ri ndlela yo hlamusela leswaku loko n'wana loyi a onhela vanhu, mana wa yena a nga lavi va ta n'wi vikela milandzu, u ri vanhu lava va venga n'wana wa yena. Mutlhokovetseri u ya emahlweni a tirhisa xivutiso lexi humelerisaka leswaku wansati loyi u ri lava va vulaka leswaku n'wana wa yena wa yiva vo n'wi hembela. Leswi swi paluxiwa hi ntila wa 13 lowu nge: 'Leswi lava va nge n'wana waku u ni rintihlo u nge vo lorha ke?'

Xivutiso lexi nga eka ntila wa 14 lowu nge: 'Leswi lava va nge va bvungheriwile swa vona hi n'wanaku ke?' xi paluxa hilaha n'wana wa wansati loyi a a tekela vanhu swilo swa vona hi nkani. Hi ntila wa 15 lowu nge: 'Leswi a wu swi voni ku ri u cela sirha ra n'wanaku a ha tsakula?' mutlhokovetseri u tirhisile xivutiso ku ri ndlela yo byela wansati loyi leswaku loko a tsandzeka ku laya n'wana wa yena u ta tisola hikuva n'wana loyi u ta hetelela a hlanganile na timhaka to biha leti nga koxaka vutomi bya yena. Eka ntila wa 18 lowu nge: 'Yi nga mhuti yo fela etinyaweni i mani a ha ta kanetaka?' mutlhokovetseri u tirhisile xivutiso lexi nga na xivuriso lexi kombisaka hilaha n'wana wa wansati loyi a dlayiweke a ri karhi a endla swo biha.

Matirhiselo ya mutlhokovetseri ya swivutiso leswi kombisiweke laha henhla na ririmi ro khavisa swi humelerisa vutshila bya yena byo paluxa hungu hi mutswari wa xisati wo pfumala vutihlamuleri, loyi a nga rhandziki leswaku n'wana wa yena a layiwa na ku kombiwa ndlela hambiloko a hoxisile.

TINHLAMULO TA SWIVUTISO SWA XIMBANGU

- (a) Xifaniso xa wansati wo sihalala, wa manyunyu loyi a nga laviki ku teka switsundzuxo mayelana na ku tshinya n'wana wa yena.√√ (2)
- (b) Nghunavalayi.√ (2)
- (c) Iova./B.√ (1)
- (d) Mutlhokovetseri u tirhisile xivuriso: 'Mhunti yo fela etinyaweni', lexi vulaka munhu loyi a felaka laha a endlaka kona swilo leswo biha (ngopfungopfu ku yiva).√ Hi ntila lowu mutlhokovetseri u hlamusela leswaku n'wana wa wansati loyi ku tlhkovetseriwaka hi yena u dlayiwile laha a nga kumeka a ri karhi a endla swo biha kona, kutani mutswari wa yena a nge he swi koti ku kaneta.√√ (3)
- (e) Wu humelerisa miehleketo ya leswaku n'wana loyi u vutlela/tekela vanhu swilo swa vona.√ (1)
- (f) Ku teka switsundzuxo swo suka eka vanhu van'wana.√√ (2)

12. RIFU – NW Phakula

- 1 Himpfhuka munhu xi ku hlome, laha misaveni,
- 2 Vakokwa wa kokwa wa kokwa wa vakokwana u va mintile,
- 3 Futhi ntamu waku wu susa na misisi.
- 4 Khwiri raku i mana wa tiyinkho.
- 5 Rifu, a wu na tingana ku phorha na lava saleke marhambu ntsena?
- 6 Xivindzi xaku xi swekiwile xi chuluriwa hikuva a wu na rhumbyana.
- 7 U khelela u khelerile handle ko hlamba timbilu.
- 8 Mbilu ya nghala a yi khi nchumu eka wena.
- 9 Lavo lungha u mintile,
- 10 Lava mona u kukurile,
- 11 Lava lunya u dyile,
- 12 Hambu valoyi a wu nyenyi no nyenya.
- 13 Leswo u wa njhani ndza hluleka ku ku hlavutela.
- 14 Swisiwana u byarile dzundze ri tlhumile.
- 15 Varhandzani u va damurhurile hi ndhli!
- 16 Manyukutelo ra wena ra wena hi lero swi khendlela kunene.
- 17 Va te va balekela ekerekeni wo hi le ndzhaku,
- 18 Va ya chayeriwa u ku ndzi kwala!
- 19 Loko ri xile vanhu va timbeyambeyela ku vhika wena kambe kwihi?
- 20 Futhi no yila wa yila wena rifu.

12.1 Nhlamuselo ya xithokovetselo

Xithokovetselo lexi xi vulavula hi rifu leri ku nga khale ri ri kona, leri nga hlawuriki leswaku ri teka mani naswona a ku na laha vanhu va nga balekelaka kona va ya tumbela hikuva rifu ri nga humelela kun'wana na kun'wana.

12.2 Nkongomelo

Matimba lawa rifu ri nga na wona ehenhla ka vutomi bya vanhu.

12.3 Tinhlamuselo ta marito yo tika

MARITO	TINHLAMUSELO
Tiyinkho	Makhuwana lamakulu yo hlayisela mati na byalwa.
Phorha	Ku faya swo karhi hi meno.
Hlome	Ku languta nchumu hi le mbhoveni.
Khelela	Ku kuthulela swo fana na timanga.
Lunya	Ku va na tihanyi kumbe mona.
Ndhli!	Nkanu yo lava ku lwa.
Khendlela	Ku ya en'angeni ku ya lava murhi wa ku ku pfuna ku endla swo karhi.
Manyukutelo	Ku susumeta ku kuma ndlela exikarhi ka swo karhi.
Chayeriwa	Ku dyondzisiwa vun'anga.
Rhumbyana	Munhu wo chava swilo hambu swi nga nyawuli.
Timbeyambeyela	Ku tiwisawisela ehansi ko tala u ri karhi u rila.

12.4 Ku xopaxopa xithokovetselo

- Eka ndzimana ya 1 mutlhokovetseri u hlamusela vukhale bya rifu ku suka kwale loko munhu a ri kona erixakeni. Vumbhoni lebyi byi tikomba hi loko mutlhokovetseri a vula leswaku rifu ri rhangile hi vanhu va khale. Rito ra 'hlome' eka ntila wa 1 ri vula ku languta nchumu hi ximbhovana hi xihatla. Mutlhokovetseri u tirhisile riencisi 'hlome' leri kombisaka leswaku ku tumbuluka ka vanhu ku suka kule. Eku tumbulukeni ka rona hi laha ku hela ka vanhu swi sunguleke kona. Eka ntila wa wa 4 rito ra 'tiyinkho' ri vula makhuwana lamakulu yo hlayisela mati na byalwa. Mutlhokovetseri u kombisa xiyimo xa makolo ya rona.
- Hi ndzimana ya 2 mutlhokovetseri u kombisa leswaku vukarhi bya rifu ku hava lexi nga ri yimelaka. Leswi swi seketeriwa hi mutlhokovetseri eka ntila wa 5 lowu nge: 'Rifu, a wu na tingana ku phorha na lava saleke marhambu ntsena?' U tirhisile vumunhuhati hi ku nyika rifu xihlawulekisi xa munhu hi ku vula leswaku ra phorha, leswi vulaka leswaku ri le ku heteni ka vanhu. U tirhisile na xithathelo ' lava saleke marhambu ntsena', leswi vulaka ku ondza ngopfu, ku kombisa leswaku rifu a ri na ntwelavusiwana. Eka ntila wa 7 lowu nge: 'U khelela u khelerile handle ko hlamba timbilu' ku 'khelela' i ku kuthulela swo fana na timanga. Mutlhokovetseri u tshikelela mhaka ya ku va rifu ri nga karhali ku tekela vanhu varhandziwa va vona hi ku tirhisa xivulavulelo 'Ku hlamba timbilu', leswi vulaka ku nyenya, ku komba leswaku hambiloko rifu ri vutla vanhu hi xitalo a ri karhali.
- Mutlhokovetseri eka tindzimana ta 3-4 u kombisa tinxaka ta vanhu ku ya hi swiyimo swo hambanahambana leswi rifu ri ti tekaka. Ku va a tshikelela matimba na nsele lowu rifu ri nga na wona, mutlhokovetseri u tirhisile xithathelo eka ntila wa 10 lowu nge: 'Lava mona u kukurile'. Ku 'kukula' i ku basisa ndhawu leyi thyakeke ku susa swilo endhawini yo karhi ku ya eka yin'wana. Laha mutlhokovetseri u tiyisisa mhaka ya leswaku rifu a ri hlawuli, ri teka vo lulama na lava nga lulamangiki. Mutlhokovetseri eka ntila wa 16 u tirhisile xithathelo loko a ku: 'Manyukutelo ra wena hi lero swi khendlela kunene.' Loko munhu a kala a khendla u lava

ku tiengetela matimba. Hi xithathelo lexi u lava ku kombisa leswaku rifu ri tinyikile matimba yo nghena kun'wana na kun'wana hambu ku nga ngheneki, leswi kombisaka leswaku a ku na laha vanhu va nga tumbelaka kona laha rifu ri nga tsandzekaka ku nghena.

- Eka ndzimana ya 5 mutlhokovetseri u kombisa leswaku eka tindhawu hinkwato rifu ra fika.

12.5 Tithekiniki leti tirhisiweke

Vumunhuhati: Eka mintila yin'wana ya xithokovetselo mutlhokovetseri u swi kotile ku nyika swihlawulekisi swo karhi swa munhu hi rifu leri a vulavulaka hi rona. Xitwananisi xa nhlokomhaka 'u' eka mintila ya 9-11 '... u mintile', '... u kukurile' na '...u dyile'. xi tiyisisa/tshikelela matimba ya rona yo heta vanhu. Ku yisa mahlweni ku kumeka nakambe 'wena' eka ntila wa 16 lowu nge: 'Manyukutelo ra wena hi lero swi khendlela kunene' na le ka ntila wa 20 lowu nge: 'Futhi no yila wa yila wena rifu'.

Xivulavulelo: Eka mintila yin'wana ya xithokovetselo mutlhokovetseri u tirhisile swivulavulelo swo hlayanyana ku humelerisa hungu ra yena. Eka ntila wa 3 u ri '...wu susa ni misisi.' Ku 'susa misisi' swi hlamusela mhaka leyi chavisaka kasi ku 'hlamba timbilu' eka ntila wa 7 i ku nyangatsiwa hi swin'wana.

Xigego: Eka ntila wa 4 mutlhokovetseri u ri: 'Khwiri raku i mana wa tiyinkho.' Mutlhokovetseri u pimanisa vukulu bya khwiri ra rifu na yinkho leyikulu ku tlula tiyinkho hinkwato, leswi vulaka leswaku rifu a ri kolwi, ri va mitetela hi xitalo.

12.6 Migingiriko

12.6.1 Xivutiso xa xitsalwana

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke hakona ririmi hindlela ya vutshila eka xitlhokovetselo lexi u ri karhi u kongomisa eka makhaviselo ya ririmi eka mintila ya 3, 5, 7, 10 na 16. [10]

12.6.2 Swivutiso swa ximbangu

- (a) Nyika nkomiso wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- (b) Tshaha ntila eka xitlhokovetselo lowu kombisaka leswaku rifu ri nghena na laha swi tikaka ku nghena. (1)
- (c) Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hanshi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 5 a ku: '...lava saleke marhambu ntsena?' u vula leswaku rifu ri hlasela na lava ...
A timbambu ti nga erivaleni.
B nga ondza swinene.
C nga na rhumbyana.
D nga na miri wo lala. (1)
- (d) Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke hakona nhlamuselo ya ntila wa 15 lowu nge: 'Varhandzani u va damurhurile hi ndhli!' (3)
- (e) Ntila wa 8 lowu nge: 'Mbilu ya nghala a yi khi nchumu eka wena' wu ku tisela miehleketo yihi? (1)
- (f) Endzhaku ka ku va u hlayile xitlhokovetselo lexi, hi rihi goza leri u nga tsundzuxaka vanhu lava leswaku va ri teka? (2)

12.6.3 TINHLAMULO

XITSALWANA

Mutlhokovetseri u tirhisile ririmi hindlela ya vutshila ku paluxa hungu ra xitlhokovetselo xa yena. Leswi swi vonaka na le ka matirhiselo ya swikhavisaririmi eka xitlhokovetselo lexi laha ku khovoleriwaka na ku sandziwa maendlelo ya rifu lawa yo hundzeleta no tshamela ku twisa vanhu ku vava hi ku va tekela na ku va hambanisa na varhandziwa va vona.

Mutlhokovetseri u tirhisile swikhavisaririmi leswi ku tshikelela na ku humesela erivaleni rivengo leri a nga na rona eka rifu leri tikombaka ri ri na matimba yo tlula mpimo ehenhla ka swivumbiwa hinkwaswo leswi nga kona emisaveni. Eka ntila wa 3 lowu nge: 'Futhi ntamu waku wu susa na misisi', mutlhokovetseri u tirhisile xivulavulelo 'wu susa na misisi' lexi vulaka ku chavisiwa, ku kombisa leswaku matimba ya rifu ya chavisa ngopfu hikuva a ri karhali ku tshamela ku lovisa/tekela vanhu varhandziwa va vona. Mutlhokovetseri eka ntila wa 5 lowu nge: 'Rifu, a wu na tingana ku phorha na lava saleke marhambu ntsena?' u tirhisile vumunhuhati hi ku nyika rifu xihlawulekisi xa munhu hi ku vula leswaku ra phorha, leswi vulaka leswaku ri le ku heteni ka vanhu. U tirhisile na xithathelo 'lava saleke marhambu ntsena', leswi vulaka ku ondza ngopfu, ku kombisa leswaku rifu a ri na ntwelavusiwana.

Eka ntila wa 7 lowu nge: 'U khelela u khelerile handle ko hlamba timbilu' mutlhokovetseri u tshikelela mhaka ya ku va rifu ri nga karhali ku tekela vanhu varhandziwa va vona hi ku tirhisa xivulavulelo '... hlamba timbilu', leswi vulaka ku nyenya, ku komba leswaku hambiloko rifu ri vutla vanhu hi xitalo a ri karhali. Ku va a tshikelela matimba na nsele lowu rifu ri nga na wona,

mutlhokovetseri u tirhisile xithathelo eka ntila wa 10 lowu nge: 'Lava mona u kukurile'. Ku 'kukula' i ku basisa ndhawu leyi thyakeke ku susa swilo endhawini yo karhi ku ya eka yin'wana. Laha mutlhokovetseri u tiyisisa mhaka ya leswaku rifu a ri hlawuli, ri teka vo lulama na lava nga lulamangiki.

Mutlhokovetseri eka ntila wa 16 u tirhisile xithathelo loko a ku: 'Manyukutelo ra wena hi lero swi khendlela kunene.' Loko munhu kala a khendla u lava ku tiengetela matimba. Hi xithathelo lexi u lava ku kombisa leswaku rifu ri tinyikile matimba yo nghena kun'wana na kun'wana hambu ku nga ngheneki, leswi kombisaka leswaku a ku na laha vanhu va nga tumbelaka kona laha rifu ri nga tsandzekaka ku nghena.

Maendlelo lawa ya mutlhokovetseri ya ku tirhisa ririmi ra vutshila hi ku tirhisa swikhavisaririmi eka xitlhokovetselo lexi ya humelerisa hungu ra yena ro kota ku khovolela na ku sandza maendlelo ya rifu lawa yo hundzeleta no tshamela ku twisa vanhu ku vava hi ku va tekela na ku va hambanisa na varhandziwa va vona.

TINHLAMULO TA SWIVUTISO SWA XIMBANGU

- (a) Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi rifu leri ku nga khale ri ri kona, leri nga hlawuriki leswaku ri teka mani naswona a ku na laha vanhu va nga balekelaka kona va ya tumbela hikuva rifu ri nga humelela kun'wana na kun'wana.√√ (2)
- (b) 'Manyukutelo ra wena hi lero swi khendlela kunene./Ntila wa 16.√ (1)
- (c) nga ondza swinene./B.√ (1)
- (d) Rito ku 'damurhuta' i ku namula, ku susa xo karhi lexi khomeleleke eka xin'wana.√ Mutlhokovetseri u tiyisisa leswaku hambu ku ri vanhu vambirhi lava rhandzanaka rifu a ri hlawuli. Ri ta va hambanisa loko nkarhi wu fikile.√√ (3)
- (e) Hileswi nghala ku nga xiharhi xa matimba, kutani mutlhokovetseri u kombisa hilaha rifu ri nga na matimba ehenhla ka vutomi bya vanhu hakona.√ (1)
- (f) Nyika xitsundzuxo xa wena. Xikombiso: Ndzi nga va tsundzuxa leswaku va hanya vutomi lebyinene, lebyi tsakisaka Xikwembu leswaku loko va ta lova va ta kuma ku hlayiseka eka xona.√√ (2)

XIYENGE XA B

XIKOMBISO XA MAHLAWULELO YA SWIVUTISO SWA XIYENGE XA A

LEMUKA: Swivutiso leswi nga laha hansi **ko va swikombiso**. Swi hlayisise leswaku u ta titoloveta mahlawulelo lamanene loko u tsala swikambelwana na swikambelo. A swi vuli leswaku xikolokolo swithokovetselo leswi (swa ndzawulelo na leswo ka swi nga ri swa ndzawulelo) hi leswi nga ta tsariwa exikambelweni, kambe ko va swikombiso.

VULEHI BYA TINHLAMULO

- Xivutiso xa xitsalwana eka vuthokovetseri xi fanele xi hlamuriwa hi marito ya 250-300.
- Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.
- U fanele ku landzelela switsundzuxo leswi u nyikiweke swona leswaku u papalata ku hlawula swivutiso hindlela yo hoxeka.

SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1 – 4.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana xa 1, a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.

XIVUTISO XA 1 (XITSALWANA)

Hlaya xithokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka xona.

MAKUMASWIVUPFILE – MJ Baloyi

- 1 Xi tshama xi rhiyile ndleve makumaswivupfile,
- 2 Xi lava ku twa laha va nge yi wile hi rimhondzo,
- 3 Xi lava laha ku weke xidunana ntsena,
- 4 Magogorho wa nkuzi a xi na mhaka na wona ngopfu hikuva swanyo swi borile,
- 5 Handlekaloko ndzalama ya ha vangamanyana xi nyokovela.

- 6 Laha xi hlavelelaka kona risimu ro chavelela mi nge he yi lavi na 'Amen',
- 7 Hi ri xa yi pfhumbisa yo khandla swidunana ke!
- 8 Miganga ya le kusuhi hinkwayo xi dumile duu!
- 9 Xi khokhomela na le malwangwini lama ha beleriweriwaka ehansi ku ta tlatlekiwa,
- 10 Xi lerhisa hinkwato tintswewe a xi hlawuli muhlovo a xi landzuli xiyimo a xi nyenyi nchumu.

- 11 Le kaya onge xi n'wi tirhisela murhi mutshiveri,
- 12 Vhiki a hi nchumu xi nga vonakangi laha kaya.
- 13 I nkuzi ya ka murimisi yi ndlandlamuxaka swivala ka, handle ka ndhivilichi.
- 14 Laha xi humaka kona xi siya ndlala ntsena,
- 15 Rifa a xi ri voni nchumu, leswo n'wini a a swekela edyambyini a swi xi tovi helo.

- 16 Hi xexo makumaswivupfile xi bvutamile xa hlasela!
- 17 Futhi a xi na mukhokheri, milomo yi tshama yi xipelanile.
- 18 Lavo ka' mano mbuyangwana vo pfulela va tshika,
- 19 Xi khoma xi hluthulela xi phujetela ku sala muhwana ntsena,
- 20 Laha xi fambaka kona xi twala risema ra nyuku wa lava tietleleleke khale.

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hindlela ya vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla, u ri karhi u kongomisa eka vutshila bya ku va a xi thyle nhlokomhaka ya 'makumaswivupfile' na ku vuyeleriwa ka xiaki/xitwananisi 'xi' eka mintila yo hambanahambana ya xitlhokovetselo lexi. [10]

XIVUTISO XA 2 (XIMBANGU)

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

HI LO YINI HINA? – MA Khosa

- 1 Kasi ku humelela yini?
- 2 Kasi hi lo yini hina?
- 3 Noyi wa kona kasi i mani?
- 4 Mali ya kona kasi va lo yi chela yini?
- 5 Lero hi ka hi yi lwela kunene!
- 6 Lero vana va ndhoda va kala va kamanela yona!
- 7 Leswi na le ndlwini ya Hosi va dlidlimbetanelaka yona ke?
- 8 Kasi hi lo yini hina?
- 9 Loko munhu a kala a kota ku pfula Bibebe,
- 10 Loko a kala a kota ku yima a vulavula,
- 11 Mi ta twa ku: 'Ndzi totiwile.'
- 12 Ndzi hlawuriwile ku byisa tinyimpfu ta Tatana.
- 13 Ha tikereke a hi tikereke i tanani mi ta vona!
- 14 Swifundhisana swo pfumala na maphepha i matutu.
- 15 Nhlengeletano ya kona i nsati na vana.
- 16 Ku lweriwa minyikelo, xindhichana ka!
- 17 Loko va vula va ri: 'Hi tirhela Hosi.'
- 18 Xihlamariso xiyenge xa minyikelo i petapeta.
- 19 Vaneri a va ri fambisa mahala.
- 20 Namuntlha se swa yila.
- 21 Na nkosi wunene lowu se wa xaviwa.
- 22 Lomu switichini ne switimeleni,
- 23 Ku twala ntsena ku: 'Ku katekile voko leri nyikaka.'
- 24 Lera ka yena hambani ro ka ri nga kateki ke!
- 25 Ntsena loko yena a kume cheleni.
- 26 Hosi yona yi ri yini?
- 27 Mi ri impela yi nga tinyungubyisa hi hina?
- 28 Mi ri hi nga wela eka leti funghiweke?
- 27 A hi nge vuriwi lava nge: 'Hosi, Hosi'?
- 28 Mi ri hi ta ku vona ku fuma ka matilo?
- 29 Hlambanyani!

- 2.1 Hlamusela mhakankulu lexi mutlhokovetseri a vilerisiwaka hi yona eka xitlhokovetselo lexi. (2)
- 2.2 Kuma ntila eka xitlhokovetselo lexi lowu hlamuselaka hilaha vanhu vo karhi va vulaka hakona leswaku va na moya lowo kwetsima lowu kombisaka leswaku va pfumerile eka Krete na ku va va tirhisiwa hi yena minkarhi hinkwayo. (1)

- 2.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 7 lowu nge: 'Leswi ni le ndlwini ya Hosi va dlidlimbetanela yona ke?' a vulavula hi yindlu u kongomisa eka ...
- A vuhoosi.
 B kereke.
 C holo.
 D vundhuna. (1)
- 2.4 Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke hakona ntila wa 13 lowu nge: 'Ha tikereke a hi tikereke i tanani mi ta vona!' (3)
- 2.5 Xana mutlhokovetseri u vula yini hi ntila wa 21 lowu nge: 'Na nkosi wunene lowu se wa xaviwa.'? (1)
- 2.6 U vona swi ri kahle leswi humelerisiwaka hi ntila wa 15 lowu nge: 'Nhlengeletano ya kona i nsati na vana?' Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [10]

XIVUTISO XA 3 (XIMBANGU)

Hlaya xithhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

MBILU YA WENA I LWANDLE – MT Mahuntsi

- 1 Mbilu yanga ya ku hlamala,
 2 Yi hlamala hanyelo ra wena.
 3 U hanya onge a wu wa misava leyi,
 4 U hanya bya Gabriele,
 5 Gabriele ntsumi ya Matilo,
 6 Kumbe na sweswi u ntsumi swi tivana na mani?
- 7 U dyondzise hi mani ku hlayisa ndyangu?
 8 U swi kotisa ku yini ku hletela swiciwana,
 9 Swiciwana swo tlhotlhorhiwa hi munghana?
 10 U swi kotisa ku yini ku tiyisela vingi,
 11 Loko van'wana va ku a va hlambi va nuha?
 12 U swi kotisa ku yini ku hanya na vahariva,
 13 Loko van'wana va ku va na vukwele na tsheda?
- 14 Mbilu ya wena i lwandle nkatanga.
 15 Phela lwandle ri rhwala hinkwaswo,
 16 Phela lwandle ri amukela hinkwaswo,
 17 Phela lwandle ri susa mabadi.
 18 Phela tihlampfi na swikokovi swi hanya swin'we kona hi kurhula elwandle.
- 19 Hambileswi ta le Tilweni ti tiviwaka hi Mumbi,
 20 Mina ndzi ri Matilo yo ku be!
 21 Hambileswi mhungubye yi ambalaka dzovo ra nyimpfu,
 22 Mina ndzi ku vona u ri nyimpfu hi yoxe.
 23 Hambileswi mbilu ya munhu yi tivanaka na Mumbi,
 24 Mina ndzi ku vona u rhurile bya nyimpfu.

- 3.1 Nyika hungunkulu leri mutlhokovetseri a lavaka ku byela vahlayi rona hi xitlhokovetselo lexi. (2)
- 3.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Eka ntila wa 9 lowu nge: 'Swiciwana swo thlotlhorhiwa hi munghana', riviti 'swiciwana ri vula yin? (1)
- A Vafana.
B Vanhwanyana.
C Vana.
D Vanhu. (1)
- 3.3 Kombisa ku yelana loku nga kona exikarhi ka munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena na 'nyimpfu' leyi mutlhokovetseri a yi vulaka eka ndzimana yo hetelela. (1)
- 3.4 Xana riencisi 'be!' leri nga eka ntila wa 20 lowu nge: 'Mina ndzi ri Matilo yo ku be!' ri vula yini eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo? Tlhela u hlamusela leswi ri vulaka swona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 3.5 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a vulaka swona hi xigego lexi nga eka ntila wa 14 lowu nge: 'Mbilu ya wena i lwandle nkatanga.' (1)
- 3.6 Swi tikomba onge munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena u na vumunhu lebyinene. Xana swi tolovelekile evuton'wini ku va munhu a byeriwa hi vumunhu bya yena lebyinene ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4 (XIMBANGU)

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

VUTSWARI BYA VUPHUKUPHUKU – NW Phakula

- 1 Ina, n'wana hinkwerhu ha swi tiva u lo tswala,
- 2 Futhi u kayakayile na ndzhwalo kaye wa tin'hweti bi!
- 3 Ku hava loyi hi n'wi voneke a ku mukela,
- 4 U dodombanile na wona u kala u ya ku wu mfuu!
- 5 Timbhoni hi lava tinguvu leto basa paa!
- 6 Xambela lexi u hi haxaka ha xona, hlambanyani!
- 7 Xikonyololo lexi u hi mharhekaka ha xona a wu nga tilayi mundzuku?
- 8 Xithaka lexi u tibumaka ha xona a wu nga xi hlanti mundzuku?
- 9 Ve ri oloriwa ra ha tsakama,
- 10 Handlekaswona u ta tilaya u lo ba, hi khwiri.
- 11 Leswi u nge hi na mavondzo loko hi laya n'wana ke wena nghunavalayi?
- 12 Leswi lava tisaka milandzu ya n'wana laha kaya u nge i vukwele ke?
- 13 Leswi lava va nge n'wana waku u na rintihlo u nge vo lorha ke?
- 14 Leswi lava va nge va bvungheriwile swa vona hi n'wanaku ke?
- 15 Leswi a wu swi vona ku ri u cela sirha ra n'wanaku a ha tsakula?
- 16 Yoo, xinangana xi bile evupeladyambu, tingana vuyavuyani!
- 17 Va vitana nyini ku ya ngengemisa mbyana yakwe a ya celela.
- 18 Yi nga mhuti yo fela etinyaweni i mani a ha ta kanetaka?
- 19 Ngulumelo wa risimu ra xirilo ri wiyiwitela etindleveni ta manana:
- 20 'Tatana wa vitana!'

- 4.1 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a lemukisaka vahlayi swona hi xitlhokovetselo lexi. (2)
- 4.2 Hi wihi ntila lowu kombisaka ku va wansati a tshunxekile endzhaku ka loko a tiyiserile xiyimo xo tika xa ku biha emirini? (1)
- 4.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hanshi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 5 a ku: 'Timbhoni hi lava tinguvu leto basa paa!' u vula vamani? (1)
- A Tintsumi.
 B Vakhongeri.
 C Vamanana.
 D Vaongori.
- 4.4 Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke hakona nhlamuselo ya ntila wa 18 lowu nge: 'Yi nga mhuti yo fela etinyaweni i mani a ha ta kanetaka?' (3)
- 4.5 Xana ncino lowu humelerisiwaka hi mintila leyi nga laha hanshi ya 6, 7 na 8 wu na nkoka muni eka xitlhokovetselo? (1)
- 'Xambela lexi u hi haxaka ha xona, hlambanyani!
 'Xikonyololo lexi u hi mharhekaka ha xona a wu nga tilayi mundzuku?
 'Xithaka lexi u tibumaka ha xona a wu nga xi hlanti mundzuku?'
- 4.6 Loko wo nyikiwa nkarhi wo vulavurisana na munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena, u nga n'wi tsundzuxa yini mayelana na mahanyelo ya yena? (2)

[10]

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U XI HLAMULA)

LEMUKA: Xivutiso lexi xo va xikombiso xa xithokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo. A swi vuli leswaku hi xona xi nga ta setiwa loko lembe ri hela kambe ko va xikombiso.

HINKWASWO I VUTOMI

XIVUTISO XA 5 (XIMBANGU)

Hlaya xithokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

VA KU KWINYILE– SJ Malungana na MJ Baloyi

- 1 A wu ku va lorha,
- 2 A wu ku i mijamujamu,
- 3 A wu ku i swiphunta
- 4 Wena hi wena u tivaka.

- 5 Hi yo yini leyi namuntlha,
- 6 Ku khoma nyarhi hi timhondzo?
- 7 Wo khomelela u ri wexe,
- 8 U lava ku pfuna hi mani?

- 9 U nga tiphuntsi bya huku
- 10 Wonge u mbyana leyi nga kumiwa etin'hwembeni.
- 11 Vutlharhinyana lebyiya dzuu!
- 12 Dyondza ku cakunha u nga si mita.

- 13 I mani a nga ku tiyelaka namuntlha?
- 14 Yena u ta va a hlambe kwihhi?
- 15 Yaleyoyi i nkava-va-nga-heti ya wena wexe,
- 16 Dyana hi switsanana-tsanana u ku yi bi!

- 17 N'wana wa vanhu a nga belanyana hi moya,
- 18 A titwisa ku yima empfhukeni a hlalela.
- 19 Tolo a wu ku u tikumele xitshakata-nkaka.
- 20 Khomba ya vanhu yi cineriwa kambirhi.
- 21 U nga rivali leswaku siku na nkarhi a hi swa wena.

- 5.1 Hlamusela hungunkulu ra xitlhokovetselo lexi. (2)
- 5.2 Hi wihi ntila lowu hlamusela ku va loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena se a ri eku tikeriweni? (1)
- 5.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 12 a byela loyi a tlhokovetselaka hi yena a ku: 'Dyondza ku cakunha u nga si mita' u vula leswaku munhu loyi ...
- A a nga miti nchumu.
 B u fanele ku cakunha ngopfu.
 C u fanele a mita loko a cakunhile.
 D u fanele a ehleketa kahle a nga si hlamula. (1)
- 5.4 Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hakona na hilaha a humeleriseke hakona nhlamuselo ya mintila ya 1, 2 na 3 leyi nga laha hansi.
- 'A wu ku va lorha.'
 'A wu ku i mijamujamu.'
 'A wu ku i swiphunta.' (3)
- 5.5 Xana mutlhokovetseri u hlamusela yini hi ntila wa 9 lowu nge: 'U nga tiphuntsi bya huku.'? (1)
- 5.6 Hi ku xiya mintila ya mune leyi nga eka ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo, u vona swi fanerile leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a tweriwa vusiwana ke? (2)
- [10]**

TINHLAMULO

XIVUTISO XA 1

MAKUMASWIVUPFILE – MJ Baloyi

Mutlhokovetseri u tirhisile ririmi hindlela ya vutshila ku humelerisa hungu ra xitlhokovetselo lexi. Leswi swi tiyisiwa hi ku va a vuyelerile xiaki/xitwananisi 'xi' eka mintila yo hambanahambana ya xitlhokovetselo, a tlhela a xi thya vito leri fambelanaka na hungu leri a ri humelerisaka.

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa vumunhu bya wanuna loyi a hlongorisanaka na ku landzelelana na vavasati lava loveriweke hi vanuna va vona hi xikongomelo xo va dyeleta na ku va kanganyisa eka ndzhaka na rifuwo leri va siyeriweke hi vanuna va vona. Wanuna loyi u kumeka ngopfu eminkosini leyi ku loveke vaxinuna lava a nga na ntiyiso wa leswaku a va ri na mali yo nyawula. Mutlhokovetseri u tirhisile nhlokomhaka ya 'makumaswivupfile' ku lava ku tiyisisa leswaku wanuna loyi i munhu loyi a lavaka leswaku loko a fika eka ndhawu yo karhi a kuma swilo hinkwaswo swi lulamile. Mutlhokovetseri u tirhisile ritonkatsano leri vumbiweke hi marito ya 'kuma' na 'vupfa'. Leswi swi komba leswaku wanuna loyi a a nga lavi ku tikuma a ri eku xanisekeni.

U tirhisile xiaki/xitwananisi 'xi' loko a hlamusela hi wanuna loyi. Xiaki/xitwananisi lexi xi tirhisiwa eka maviti ya ntlawa wa nkombo. Loko xiaki /xitwananisi lexi xi tirhisiwa eka vanhu/munhu xi va xi paluxa vuswikoti, ku sola/ku bumabumela, ku rhandza/ku tsakela kumbe munhu yaloye a va a ri ntsongo hi xivumbeko.

Eka ntila wa 1 lowu nge: 'Xi tshama xi rhiyile ndleve makumaswivupfile', mutlhokovetseri u hi kombisa leswaku wanuna loyi u tshama a tinyika nkarhi wo lava ku yingisela hi vukheta ku twa laha ku nga lova wanuna leswaku a ta ya a ya chavelela hi xikongomelo xo va kanganyisa loko nkosi wu fika emakumu. Mutlhokovetseri u tirhisile 'rhiya ndleve' ku lava ku kombisa leswaku wanuna loyi a a tshama a rindzile ku twalela laha rifu ri humeleleke kona. Maendlelo ya yena ya languteka ya hlawulekile swinene.

Mutlhokovetseri eka ntila wa 2 u ri: 'Xi lava ku twa laha va nge yi wile hi rimhondzo.' Hi ntila lowu u lava ku tiyisisa leswaku wanuna loyi u lava ku tiva lomu ku fiweke. U tirhisile xivulavulelo xa 'ku wa hi rimhondzo' lexi kombisaka ku fa kumbe lomu ku dlayiweke xo fana na xifuwo, hi xikongomelo xo endla xixevo. Vuswikoti bya wanuna loyi byo yingisela na ku lava ku tiva byi tiyisisa ntiyiso wa leswaku yena a a tsakela ntsena ku twa lomu ku loveke munhu wa xinuna. Leswi swi tikomba hi ku va mutlhokovetseri eka ntila wa 3 a tirhisile rito 'xidunana' leri vulaka homu ya xinuna leyi ya ha riki yitsongo.

Mutlhokovetseri u paluxa vuswikoti kumbe ntokoto wa wanuna loyi leswi humelerisiwaka hi ntila wa 6 lowu nge: 'Laha xi hlavelelaka kona risimu ro chavelela mi nge yi lavi na Amen' ku kombisa makumu ya xikhongelo. Eka ntila lowu nge: 'Hi ri xa yi pfhumbisa yo khandla swidunana ke!' mutlhokovetseri u ya emahlweni a tiyisisa na ku va a komba ku va a nga kanakani eka ku va wanuna loyi a ta tsakela ngopfu mikosi leyi ku feke wa xinuna.

Mbuyelelo lowu wa xiaki/xitwananisi wu tiyisisa mhaka ya vuswikoti bya mutlhokovetseri hikuva na nsati wa yena a a nga vuli nchumu hambiloko a teka nkarhi wo leha a nga vuyi ekaya. U kombisa leswaku ku miyela ka nsati loyi swi languteka onge u n'wi tirhiserile murhi. Leswi swi paluxiwa hi ntila lowu nge: 'Le kaya onge xi n'wi tirhisela murhi mutshiveri.'

Maendlelo ya mutlhokovetseri yo vuyelela xiaki/xitwananisi 'xi' ya paluxa no tiyisisa vutshila bya matirhiselo ya yena ya ririmi ku humelerisa maendlelo ya wanuna loyi yo hlawuleka eka ku kanganyisa vavasati na ku va dyeleta rifuwo ra vona; kasi na mathyelo ya mutlhokovetseri ya nhlokomhaka ya fambelana swinene na hanyelo ra wanuna loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena. [10]

XIVUTISO XA 2

HI LO YINI HINA? – MA Khosa

- 2.1 Mutlhokovetseri u vilerisiwa hi ku tala ka tikereke etikweni na hilaha vafundhisi va ku tala va tirhisaka vito ra Xikwembu hakona ku tivuyerisa hi tlhelo ra mali. U kombisa na leswaku rirhandzu ra mali ri nga hambanisa hambi ku ri maxaka. Mutlhokovetseri u hetelela hi ku vula leswaku vukhongeri bya ntiyiso byi ta tikomba hi siku ra makumu.√√ (2)
- 2.2 'Mi ta twa ku: 'Ndzi totiwile.'/Ntila wa 11.√

KUMBE

- 'Ndzi hlawuriwile ku byisa tinyimpfu ta tatana.'/Ntila wa 12.√ (1)
- 2.3 Kereke./B.√ (1)
- 2.4 'A hi tikereke' i nandzulo lowu vulaka ku tala ka tikereke.√ Eka ntila lowu mutlhokovetseri u tirhisile xithathelo ku kombisa hilaha tikereke ti taleke hakona etikweni masiku lawa.√√ (3)

- 2.5 U vula leswaku loko ku loviwile vafundhisi va lava ku hakeriwa ku va va chumayela emikosini./U vula leswaku vafundhisi va humesisa vanhu mali loko va lava ku lahleriwa varhandziwa va vona.√ (1)
- 2.7 Nyika vonelo ra wena. Xikombiso: A swi kahle hikuva tanihleswi ekerekeni ku yaka vanhu vo hambanahambana i swa nkoka leswaku loko ku va na nhlengeletano ku va na swirho swo hambanahambana, ku nga ri ndyangu wa mufundhisi ntsena.√√ (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 3

MBILU YA WENA I LWANDLE – MT Mahuntsi

- 3.1 Mutlhokovetseri u khensa rirhandzu ro hlamarisa leri a kombiwaka rona hi nsati wa yena loyi a kotaka ku hlayisa vana lava a nga n'wi kuma (nuna wa yena) a ri na vona, ku hanya kahle na vingi xikan'we na vahaiva. Hikwalaho ka hanyelo leri, mutlhokovetseri u navelela nsati wa yena leswaku loko a lovile a amukeriwa etilweni ka Xikwembu.√√ (2)
- 3.2 Vana./B.√ (1)
- 3.3 Nyimpfu i xifuwo xo hlawuleka swinene hikuva naloko xi dlayiwa a xi rili, leswi yelanaka na kurhula na ku tiyisela loku nsati wa mutlhokovetseri a nga na kona eka swiyimo swo tika swa le vukatini leswi a hlanganaka na swona.√ (1)
- 3.4 Eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo riencisi 'be!' ri vula ku sasekeriwa kumbe ku faneriwa.√ Eka xitlhokovetselo lexi mutlhokovetseri u vula leswaku hanyelo ra nsati wa yena ri tengile swinene kutani u vona a sasekeriwa kumbe ku faneriwa hi matilo.√√ (3)
- 3.5 Mutlhokovetseri u hlamusela hilaha nsati wa yena a tiyiselaka swiyimo swo hambanahambana swo tika hakona tanihleswi elwandle ku kumekaka swo hambanahambana.√ (1)
- 3.6 Nyika miehleketo ya wena. Xikombiso: A swi tolovelekangi hikuva hixitalo vanhu va vulavula hi vumunhu lebyinene bya munhu loko a lovile.√√ (2)

KUMBE

- Swi tolovelekile hikuva lava byeriwaka va hlohloleleka ku yisa mintirho leyinene emahlweni.√√ (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4

VUTSWARI BYA VUPHUKUPHUKU – NW Phakula

- 4.1 Mutlhokovetseri u lemukisa vahlayi hi khombo leri nga vaka kona loko mutswari a nga yingiseli switsundzuxo swa van'wana ehenhla ka makuriselo ya vana.√√ (2)
- 4.2 'U dodombanile na wona u kala u ya ku wu mfuu!'Ntila wa 4.√ (1)
- 4.3 Vaongori./D.√ (1)
- 4.4 'Mhunti yo fela etinyaweni' i xivuriso lexi hlamuselaka ku kumeka endhawini yo karhi leyi u yeke eka yona hi ku vuyelela u endla swo biha.√ Mutlhokovetseri u hlamusela leswaku n'wana wa wansati loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena u kumekile a ri ku endleni ka vubihi endhawini yo karhi kutani va n'wi dlayela kwalaho.√√ (3)
- 4.5 Ncino lowu wu tiyisisa/tshikelela ndlela yo biha leyi wansati loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a a hlamula vanhu lava a va ringeta ku n'wi pfuna na ku n'wi tsundzuxa ehenhla ka swiendlo swo biha swa n'wana wa yena.√ (1)

- 4.6 Nyika xitsundzuxo xa wena. Xikombiso: Ndzi nga n'wi tsundzuxa leswaku u fanele a yingisela loko a tsundzuxiwa hi makuriselo lamanene ya n'wana hikuva loko ko tshuka ku humelerile swo biha a nga tisola naswona u ta lava nseketelo wa vanhu.√√ (2)
[10]

XIVUTISO XA 5

VA KU KWINYILE– SJ Malungana na MJ Baloyi

- 5.1 Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wanuna loyi a a xanisa nsati wa yena. Loko vanhu va n'wi tsundzuxa leswaku a tshika ku n'wi xanisa a a teka switsundzuxo leswi swi nga ri na nkoka kufikela laha nsati wa yena a nga suka evukatini kutani a sala a tisola.√√ (2)
- 5.2 'Ku khoma nyarhi hi timhondzo.'/Ntila wa 6.√ (1)
- 5.3 u fanele a ehleketa kahle a nga si hlamula./D.√ (1)
- 5.4 Mintila leyi yi humelerisa ncino.√ Hi ncino lowu mutlhokovetseri u tiyisisa/tshikelela hilaha wanuna loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a a bakanyela etlhelo switsundzuxo leswi a a swi kuma swa leswaku a tshika ku xanisa nsati wa yena hakona.√√ (3)
- 5.5 Mutlhokovetseri u hlamusela hilaha wanuna loyi a lavaka ku pfuniwa hi vanhu lava a nga va nyenya, a rivala leswaku u bakanyele ekule switsundzuxo swa vona, leswi yelanaka na ku rivala ka huku loko ya ha ku hlongoriwa loko yi dya swifaki hikuva ya tlhelela.√ (1)
- 5.6 Nyika vonelo ra wena. Xikombiso: Ndzi vona swi nga fanelangi hikuva mintila leyi yi paluxa leswaku munhu loyi a a honisa leswi a a tsundzuxiwa hi swona mayelana na ku xanisa nsati wa yena.√√ (2)
[10]

XITANDZHAKU XA A: RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA XITSALWANA XA VUTLHOKOVETSERI: [TIMARAKA TA 10]

Swilaveko	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
MAAVELO YA TIMARAKA	5-6	4	3	2	0-1
<p>VUNDZENI</p> <p>Nhlamuselo ya nhlokomhaka. Nhlamuselo ya vuenti bya mavonelo, nseketelo na matwisiselo ya xitshuriwa.</p> <p>TIMARAKA TA 6</p>	<p>-Nhlamuselo ya nhlokomhaka hi vuenti. -Mavonelo yo tlhontlha yo hambanahambana; lama seketeriweke hi ku hetiseka hi xitlhokovetselo. -Matwisiselo ya le henhla ya muxaka wa tsalwa na xitlhokovetselo.</p>	<p>-Ku kombisa ku twisisa no hlamusela nhlokomhaka kahle. -Mahlamulelo ya vuxokoxoko ya le xikarhi. -Mavonelo laya twalaka ya nyikiwile, kambe ya nga ri hinkwawo lawa ya seketeriweke hi mfanelo. -Matwisiselo ya muxaka wa tsalwa na xitlhokovetselo.</p>	<p>-Nhlamuselo yo antswa ya nhlokomhaka. -Tinhlamulo tin'wana letinene ti seketela nhlokomhaka. -Mavonelo man'wana ya seketeriwile, kambe a hi nkarhi hinkwawo laha vumbhoni byi tshembisaka. -Matwisiselo yo ringanela ya muxaka wa tsalwa na xitlhokovetselo.</p>	<p>-Nhlamuselo leyi nga enetisiki ya nhlokomhaka. -Mpfumaleko wa tinhlamuselo leti seketelaka nhlokomhaka. -Nkayivelo wa ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na xitlhokovetselo.</p>	<p>-Mpfumaleko wa matwisiselo ya nhlokomhaka. -Nhlamuselo a yi fambelani na xitlhokovetselo. -Mudyondzi u pfumala ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na xitlhokovetselo.</p>

XIVUMBeko NA RIRIMI	4	3	2	1	0-1
<p>Xivumbeko, nkholuko na maandlalelo. Ririmi, thoni na xitayili leswi tirhisiweke eka xitsalwana.</p> <p>TIMARAKA TA 4</p>	<p>-Xivumbeko xa nkhaqato</p> <p>-Mavonelo ya tumbuluxiwile no andlariwa hi mfanelo.</p> <p>-Ririmi, thoni na xitayili leswi twisisekaka, swo nyanyula no pfumala swihoxo.</p> <p>-Ntivoririmi lowu pfumalaka swihoxo, mapeletelo na mahikahatelo.</p>	<p>-Xivumbeko lexi faneleke na nkholukelano lowunene wa mavonelo.</p> <p>- Nkholukelano wa mavonelo wa landzeleleka.</p> <p>-Ririmi, thoni na xitayili swi tala ku va swi lulamile.</p>	<p>-Ku na vumbhoni by-in'wana byo komba xivumbeko.</p> <p>-Xitsalwana xi pfumala xivumbeko lexinene xa miehleketo na nkhaqato.</p> <p>-Swihoxo swa ririmi a swi tlangi; thoni na xitayili swi tala ku va leswi faneleke.</p>	<p>-Xivumbeko xi komba nkunguhato lowu hoxekeke.</p> <p>-Mavonelo a ya na nkholukelano lowu faneleke.</p> <p>-Ku na vumbhoni bya swihoxo swa matirhiselo ya ririmi.</p> <p>-Thoni na xitayili leswi nga fanelangiki.</p>	<p>-Xivumbeko xa xiyimo xa le hansi swinene.</p> <p>-Swihoxo swo tala ngopfu swa ririmi na xitayili.</p>

The Mind the Gap study guide series

This publication is not for sale.

© Copyright Department of Basic Education
www.education.gov.za

Call Centre 0800 202 993

Xitsonga Grade 12 Mind The Gap-Tsima Ra Vutlhokovetseri **ISBN 978-1-4315-3403-6**

